

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ
ՄԱՐԻ ԲՐՈՍԵ

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Մեկենասությամբ
Արմեն և Բերսաբե Ճերեճեան Հիմնադրամի – ԱՄՆ

This publication was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc. – USA

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(27)
Բ 916

Բ 916 Ակադեմիկոս Մարի Բրոսե/ Կազմ. և խմբ.՝ Պ. Մուրադյան–
Եր., «Ձանգակ–97», 2002, 56 էջ:

Գրքույկն ամփոփում է երևելի հայագետ–վրացագետ ակադ. Մարի–Ֆելիսիտե
Բրոսեի գիտական ժառանգության գնահատությանը նվիրված հոդվածների մի
փուլը. որոնց հեղինակները ջանում են Մ. Բրոսեի վաստակը դիտարկել գի-
տության զույգ մարզերի պատմության և արդիականության խնդիրների համա-
պատկերում:

Академик М.—Ф. Броссе. Сборник статей Сен—Мартена, А. Шрумпфа, Г. Зарба-
лаяна и Н. Марра, посвященный к 200—летию со дня рождения ученого. Состав-
лен, отредактирован и снабжен введением проф. П. М. Мурадяном.

Բ 0503020913 2002
0003(01)—2002

ԳՄԴ 63.3(27)

ISBN 99930–2–381–5

© Մուրադյան Պ., 2002 թ.
© ՁԱՆԳԱԿ–97, 2002 թ.

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ՀԱՆԳՐՎԱՆ
(ՄԱՐԻ ՖԵԼԻՍԻՏԵ ԲՐՈՍԵԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 200–ԱՄՅԱԿԸ)

1874թ. Սանկտ–Պետերբուրգում հրատարակված «Հավաքումն
Հայոց պատմիչների» (Collection d'historiens arméniens) ծավալուն
Հատորի առաջաբանում ակադ. Մարի Բրոսեն իրեն նախորդած և
ժամանակակից ֆրանսիացի Հայագետների՝ Հայոց պատմական մա-
տենագիտության բազմահատոր «Դիվաններ» հրատարակելու փոր-
ձերը գնահատելիս խոսքն. ամփոփում է բացսիրտ Հայտարարութ-
յամբ. «Չեմ քաշվում խոստովանել, թե ինչպես առանձնահատուկ
սեր ունեմ Հայ վարդապետների պատմական երկասիրությունների
հանդեպ: Ըստ մեծի մասին նրանք [պատմած իրադարձությունների]
ականատես վկաներ են, նրանց իրական արժեքն է՝ իրենց ազգի լայ-
նածավալ հարաբերությունները Ասիայի իշխեցողների հետ՝ Սասան-
յաններ, Սելջուկներ և ապա Մոնղոլներ, Խաչակիրներ, Բյուզանդա-
կան կայսրեր, նորագույն ժամանակներում՝ Թուրքեր, Պարսիկներ,
ժամանակագրական ճշգրտությունը՝ բացառությամբ գրիչների ու
ընդօրինակողների անհրաժեշտ ու անխուսափելի վրիպակները: Այս
բոլորը իննց արժանի են դարձրել գիտունների ուշադրությունը»:

Այս տողերի հեղինակը անվերապահորեն ծանոթ է ուսուցչա-
պետ Սեն–Մարտենի Հղացումներին, որոնց հակիրճ շարադրանքը
ամփոփված է գիտնականի վաղաժամ մահից մի քանի ամիս առաջ
Ալեքսանդր Հոմբոլդտին Հասցեագրած նամակում: Չեմ պնդում,
թե Մ. Բրոսեն այն կարգացել է, այլ ի միտ է առել կենդանի շփում-
ների ժամանակ, եզրակացրել է նրա թողոններին ծանոթանալիս, ա-

ուսմանը ևս՝ եվրոպական հայագիտության հիմնաքար ծառայած երկհատոր «Պատմական և աշխարհագրական հիշատակներ Հայաստանի մասին» (Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris, 1818, 1819) երկն ուսումնասիրելիս: Մ.Բրոսեից առաջ Սեն-Մարտենը կարող էր հաստատել, թե «Այս երկրի (իմա՝ Հայաստանի – Պ.Մ.) վերաբերյալ ուսումնասիրությունները, ինչպես Դուք գիտեք, միշտ առանձին սիրո առարկա են եղել [ինձ համար]»: Եվ հիրավի, լայն ծանոթություններ ու հետաքրքրություններ ունեցող գիտնականը Արևելքի պատմությունն ու մշակույթը ուսումնասիրելու համար «Հայաստանն ընդունել էր իբրև կենտրոն և հիմն խուզարկութեանց»:

Հունարենից և լատիներենից բացի երբայերեն, արաբերեն, չինարեն և մի քանի արևելյան այլ լեզուների հմտացած Մարի Բրոսեն Սեն-Մարտենը ներշնչեց նախ հայագիտություն ուսանել, ապա անցնել վրացերենին, Վրաստանի պատմության համար դիմելով հայոց պատմիչների վկայություններին: «Երկու տասնյակ հայ պատմագրքեր ճարելուց ու ուսումնասիրելուց հետո, որոնք կարևոր թվացին ինձ վրաց պատմությունը լուսարանելու համար, – գրում է Մ.Բրոսեն, – ինձ նվիրեցի Հայոց պատմագիրների ընթերցանության ու հրատարակության մեծաջան աշխատանքին»:

Գրեթե միևնույն տասնամյակներին, բայց առանց իրար կրկնելու և մանավանդ՝ խանգարելու, հայոց պատմիչների երկերի ղիվաններ կազմելուն էին լծվել նաև Սեն-Մարտենի ծրագրերը շարունակողներ Էդուարդ Դյուլորին և Վիկտոր Լանգլուան: Նրանց գործունեությունը քաջալերողների թվում էին Հ.Գաբրիել Այվազովսկին, Քերովբե Պատկանյանը, Ղևոնդ Ալիշանը, իսկ նշանավոր Նուբար փաշան հանձնառու էր եղել Լանգլուանի հրատարակությունների ծախսերը հոգալ: Ցավոք, նրանցից ոմանք Սեն-Մարտենի պես կարճատև կյանք ունեցան (Լանգլուան մահացավ չորրորդ տասնամյակը նոր բուրբած, իսկ նրա ձեռնարկը շարունակելու

լծված Եվաբիստ Բրյուդհոմը հազիվ հասցրեց Գլակ և Լաստիվերցի թարգմանել...):

Ցրանսիացի հայագետները, այդ թվում և Մարի Բրոսեն, որոշ բացառությամբ՝ մեր պատմական մատենագրության էջերում գերազանցապես հեռու և մոտիկ այլ երկրներին վերաբերող տեղեկություններն էին հատկապես գնահատում, ուստի հայոց պատմության, մատենագրության ու մշակույթի անընդմեջ քննությունն ու նրանց ներքին ծալքերի պրպտումը առաջնային չէին նկատվում: Այլազգի հայագետներից առաջինը Նիկողայոս Մառն էր, որ հայոց անցյալի վերաբերմամբ մերժեց ասիական անշարժության հորինվածքը և տեսավ ու բացահայտեց այն, ինչ Սեն-Մարտենը թերևս կռահում էր: Այսպես, Սեն-Մարտենի համոզմամբ «Հայերն ամենայն ժամանակ քարերի վրա արձանագրած ունեն հասարակական գործերը և մեծ դիպվածների հիշատակները: Նրանց պատմությունը, այսպես ասած, քարերի և իրենց երկրի ժայռերի վերա գրված արձանագրություն է: Թագավորների հին պալատները, ամրոցները, կամուրջները, կրոնական և հասարակական շինությունների պատերը ծածկված են, ես այդ գիտեմ, արձանագրություններով, որոնց պատճենները շատ մեծ նշանակություն կունենան»: Մ. Բրոսեն և Հ. Ներսես Սարգիսյանը փորձեցին հետևել խորհուրդին և իրենց ճամփորդությունների ժամանակ մի քանի տասնյակ արձանագրություններ ընդօրինակել ու հրատարակել, իսկ նրանց հաջորդած Ն. Մառն ու նրա աշակերտ Հ. Օրբելին մշակեցին գիտական վերծանության և աղբյուրագիտական քննության սկզբունքները, ղիվաններ կազմելու կարևորությունը հաստատեցին:

Ավելորդ չէ նկատել, թե Մ. Բրոսեն ու նրա ժամանակակիցները խնդիր չունեին բնագրերի քննական հրատարակություններ կատարել: Զեռագրական հավաքածուների նկարագրությունների բացակայությունը, ինչպես նաև նրանց ցանուցությունը, չհաշված հրատարակիչների պատրաստության աստիճանը, այդ հնարավորությունը չէին տալիս: Բայց որ նրանք հայագիտության կառույցի ուրվագծողներն ու տեղորոշողներն եղան՝ կասկածից դուրս է:

Նրանք չմնացին Մխիթարյան հրատարակությունների կարևորությունը ճանաչողների մակարդակին, այլև դասական բանասիրությունը նորմերով վերարծարծեցին հայագիտության ընդհանուր նյութը: Միանգամայն արգարացի էր Մ. Բրոսեն, երբ արձանագրում էր, թե եվրոպայի հայագետները սակավաթիվ են և ապրած դարը մատենագրական մեծ ձեռնարկումների համար ոչ նպաստավոր, առավել ևս, երբ նշանավոր գրամագլխի կարիք կար, սակայն այս պարագաներում իսկ պիտի խուսափել հրատարակվող բնագրերը կրճատելու ստիպումներից, որովհետև մատենագիրն ու պատմության նրա ընկալումը ճանաչելի են երկի ամբողջության մեջ: Հիշյալ առումով գիտնականի գավառած սկզբունքը, աննշան բացառությամբ, կիրառված ենք գտնում հայկական ու վրացական աղբյուրների հրատարակությանը նվիրված նրա գրեթե բոլոր հատորներում: Այսօր, իհարկե խնդիրներն ու պահանջներն այլ են. հանդուրժելի է ոչ միայն հատվածական կամ կրճատյալ հրատարակություն, այլև ցանկալի է նույնիսկ հուշարձանի թարգմանություն կատարել՝ առանց գիտական (համեմատական կամ քննական) բնագիր պատրաստելու:

Մ. Բրոսեի, ապա և Ն. Մառի գիտական գործունեությունը մեջ իրականացված ենք գտնում Սեն-Մարտենի մեկ այլ մտածումը. Հայոց պատմությունն ու մատենագրությունը, մշակույթը լիարժեք գնահատելու համար պետք է ճանաչել երկիրը, քայլել նրա տարածքով, տեսնել նրա հնագիտական արժեքները, կենդանի խոսակցություն ունենալ նրանց ստեղծողների սերունդների հետ և ըստ այնմ ծանր ու թեթև անել հետաքրքրող առարկան: Եվ Մ. Բրոսեն Կովկաս այցելելու և տեղում աշխատելու հնարավորություն ունեցավ Ռուսաստանյան ակադեմիայի և փոխարքա կոմս Վորոնցովի հովանավորությունը ու քաջալերանքով: Ծամփորդության արդյունավետությունը պատկերացնելու համար արժե ծանոթանալ նրա նշանավոր «Ջեկուլցներում» (Rapports...) հրապարակված նյութերին: Մասամբ այդ ամիսներին ունեցած նոր ծանոթություններին ու հայթայթած նյութերին ենք պարտական նաև «Անիի ավերակները»

(Ruines d'Ani) երկպրակ աշխատության համար, որը անհամեմատ ավելին է, քան նրա հայրենակից Եվգ. Բորեի տեղեկատվական հրապարակումը: Ի դեպ, այս մարզում էլ գիտական վերջնական խոսք ասողը նույն Ն. Մառը եղավ, որի հիմնարար «Անի» աշխատությունը վերջերս կատարված ֆրանսերեն թարգմանության ժամանակ «Հայոց երազանք» խորհրդավոր վերտառություն ունեցավ:

Սեն-Մարտենից առած դասերից էր նաև Մ. Բրոսեի տեղական ու սեկոուն հետաքրքրությունը դեպի Հայոց միջնադարյան գրչագրերը, նրանց հավաքածուներն ու նկարագրությունները, ուստի նա մեկ տասնյակից ավելի հրապարակումներ է նվիրել նրանց ցուցակագրմանը և կամ գոյություն ունեցող աշխատանքային ձեռագրացուցակների թարգմանաբար հրատարակությանը: Էջմիածնի մատենադարանում գրչագրեր ուսումնասիրելիս նա համոզվեց, որ եվրոպացի հայագետը չպետք է սպասի բնագրերի Մխիթարյան հրատարակությանը՝ նրանից օգտվելու համար, այլ ինքը պիտի համանա հնագրությունը, նաև գրչագրերից քաղի պրպտած նյութը: Այդ հետաքրքրությունն էր, որ Մ. Բրոսեին թելադրեց ուսումնասիրել Հայոց գրչության օջախներից մի քանիսի պատմությունը, ճանաչել նրանցում ընդօրինակված կամ առավել ևս՝ ստեղծված մատենագրությունը: Հիրավի դժվար պիտի լիներ Մխիթար Այրիվանեցի գնահատել՝ առանց Այրիվանքի պատմության, Թովմա Արծրունու տեղեկությունները մեկնաբանել՝ առանց Արծրունյաց թագավորության մշակութային կենտրոնների տեղորոշման, Սամվել Անեցու ժամանակագրական տեղեկություններն ստուգել՝ զանց առնելով Անիի ու շրջակայքի քաղաքական և մշակութային առօրյան:

Այսպիսով, Մ. Բրոսեն նաև ձեռագրագետ աղբյուրագետ էր, բայց զարմանալին միայն հետաքրքրությունների ու հատությունների շրջանակի լայնությունն է, այլ նաև այդ ծավալների տարածումը տարբեր՝ այլալեզու և այլէթնիկ մշակութային ժառանգությունների վրա: Այսօր նույնիսկ դժվար է կշռել, թե ինչ ծավալներ ունեն նրա վաստակները միմյանց դրացնության մեջ գտնվող հայագի-

սուլթան և վրացազիտուլթան մարզում: Պարզ է, սակայն, որ Մ. Բրոսեն այդ երկուսի ինդիքները համադրող կամ ավելի սուույգ՝ համադրուլթան փորձ կատարողը եղավ, նրա խորացված ճանաչման բեռը և պատիվը թողնելով մեկ-երկու տասնամյակ հետո գիտական աշխարհ մտած նիտազայու Մառին:

* * *

Սեն-Մարտենի ու Մարի Բրոսեի ապրած տարիներից երկար ժամանակ է անցել: Հարկավ նրանց կարևոր նկատած ոչ քիչ խնդիրներ կամ լուծվել են, կամ թերևս կորցրել իրենց հրատապուլթյունը: Ամենակարևոր փոփոխուլթյունն այն է, որ հայագիտուլթյան կենտրոնն այլևս Հայաստանն է, նրա հիմնական ծանրուլթյունը կրողն ու սպասավորը՝ հիմնականում հայազգին: Ճիշտ է, երբեմն լինում են դեպքեր, երբ գիտելիքի պակասը մեզանում փորձում են լրացնել «հայրենասիրական» ճամարտակուլթյամբ կամ սովորական գիտական տարակարծուլթյունների տակ քաղաքական-էթնիկական ենթահող որոնելով, բայց գիտուլթյան այս բնագավառի մայրուղին այլևս նշանաձողված է տասնյակ ու տասնյակ հատորավոր ու հիմնարար հրատարակուլթյուններով, մի քանի սերունդների՝ իրար փոխանցած գիտելիքներով ու ավանդներով, հայագիտական հայրենական հետազոտական կենտրոններով, թանգարանային նյութի պահպանուլթյան պետական երաշխավորումով և այլն:

Եվ այնուամենայնիվ՝ կան և հայագիտական այնպիսի անելիքներ, որոնց հրատապուլթյունը ոչ մի չափով չի մեղմացել, գուցե և ավելի սրվել է: Այսպես, օրինակ, մեր ձեռագրական խոշորագույն հավաքածուն, հակառակ բոլոր դյուրուլթյունների, մնում է ըստ պատշաճի չնկարագրված, ուրեմն հարյուրավոր հեղինակներ ու մատենագրական երկեր՝ չճանաչված, իսկ այդ նշանակում է թե առաջիկա տասնամյակներին ևս անկաերլի պիտի լինի «Հայոց մատենագրուլթյան պատմուլթյուն» ստեղծել, որին պետք է նախորդեր ծրագրյալ նպատակային պատրաստուլթյուն: Դժվար է պատկերացնել՝ եթե այսպես շարունակենք գիտական բնագրեր պատրաստել,

ապա քանի՛ հարյուրամյակ պետք կլինի Ստ.Մալխասյանցի նախաձեռնած «Պատմագիրք Հայոցը» ավարտի հասցնելու համար, «Դիվան Հայ վիմագրուլթյան» շարքը վերջի կհասնի՞, հայագիտուլթյան ներսի ու դրսի դասականները գիտական ժառանգուլթյան հատորավոր հրատարակուլթյուններ կունենա՞ն, պրպտողի գործը հեշտացնող առարկայական մատենագիտուլթյուններ երևան կգա՞ն, կլինի՞ մի ծրագիր, որի շուրջ խմբավորվեն վերակազմյալ ինստիտուտներն ու ամբիոնները:

Հայագետների ժառանգուլթյան ճանաչումը միայն բարոյական կեցվածք չէ. այն անհրաժեշտ է թե հարցերի ընտրուլթյուն կատարելիս, թե լուծումների եղանակներ որոնելիս: Մ.Բրոսեի ասած «մեծաջան աշխատուլթյան» պատրաստվելիս նախորդ սերունդների կատարածի արդար գնահատուլթյունը իր կոչմանն արժանի ամեն մի սպասավորի ազնիվ պարտքն է, նաև գիտուլթյան մեջ սեփական խորը ունենալու երաշխիքը:

Բրոսեն Մ. Էմինին կոչում է «ամենընդունակ հայ և քաջահրմուտ հայագետ», Ղ.Ալիշանին՝ իմաստուն, Բրյուդհոմին՝ «գործունեայ, աշխատասէր և խղճամիտ անձ»: Հարկավ, այդ բնութագրումները գործածելի են նաև իր՝ Մ.Բրոսեի վերաբերմամբ:

* * *

Ակադ. Մ.Բրոսեի ծննդյան 200-ամյակի օրերին անհրաժեշտ նկատեցինք հայագետների ուշադրուլթյանն առաջարկել գիտնականի հետաքրքրուլթյունների ձևավորմանը, աշխատանոցային մասնագիտական խնդիրներին ու հիշատակի գնահատուլթյանը վերաբերող այս ոչ ծավալուն հոդվածները:

Նրանցից Սեն-Մարտենի նամակը Ալ. Հումբոլդտը ստացել և սեփական գրուլթյան կցումով ուղարկել է Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարին (Comte Néssélerode), որը պատասխանել է, թե այն կարելի կլինի ի կատար ածել մի քանի տարուց հետո, երբ նոր նվաճած գավառներում խաղաղուլթյուն, ապահովուլթյուն ու բարե-

կարգութիւն կլինի: Յավոք, Սեն-Մարտենը չապրեց մինչև այդ օրերը, իսկ Շոպենի կատարած նկարագրութիւնը շատ տարբեր է նամակի նախագծումից:

«Արձագանք» թերթերի (1893թ. N148) հանրածանոթ խմբագիր Արզար Հովհաննիսյանը գրում է. «Այսօր մենք մեզ բաղդաւոր ենք համարում յայտնել, որ մեզ յաջողուեցաւ ձեռք բերել մի դիւանատանից Սէն-Մարտէնի մինչև օրս անյայտ մնացած աշխատասիրութիւնը, որ հայերէս համար շատ մեծ կարևորութիւն ունի»: Թե խոսքը որ դիվանատան մասին է՝ չենք կարող ասել, բայց ըստ միջնորդավորված մի տեղեկության՝ բնագիրը թե նրա թարգմանութիւնը եղել է նաև արդյունավոր հայագետ Հարութիւն-Ռայմոնդ Գևորգյանի ձեռքի տակ: Այստեղ մենք հրատարակում ենք «Արձագանքում» եղած տեքստը՝ Արզար Հովհաննիսյանի թարգմանությամբ:

Գ.Ա.Շրումպֆի և Հ.Գարեգին Զարբհանայանի «Մարի-Ֆելիսիտէ Բրոսէ» հոդվածը քաղում ենք նրանց «Ուսումնասիրութիւնք Հայ լեզուի և մատենագրութեան յԱրևմուտս» (ԺԴ-ԺԹ դար, Վենետիկ, 1895) գրքից, որ Շրումպֆի (1848-1892) «Հայկական ուսմունք յԵւրոպայ» (Les Etudes Arméniennes en Europe) հոդվածաշարի (1890թ.) Հ.Գ.Զարբհանայանի լրամշակած խմբագրութիւնն է: Այստեղ էլ մեր միջամտութիւնները շատ չեն, սակայն անձնանունների ճանաչելիութիւնը ապահովելու համար գերադասել ենք նրանց արևելահայ գրական արտասանութիւնը:

Ն.Մառի հոդվածը տպագրվել է Записки Восточного Отделения հանդեսում (1902, т. XIV, стр. 073-078):

Սէն-ՄԱՐՏԷՆ

ՆԱՄԱԿ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՀՈՒՄԲՈԼԴՏԻՆ

Տէ՛ր Բարոն,

Դուք յաճախ խօսակցել էք ինձ հետ այն մեծ կարևորութեան մասին, որ Նորին Մեծութիւն Ռուսաց կայսրը տածում է դէպի այն ամենը, ինչ որ վերաբերում է Հայաստանին և Հայոց պատմութեանը. նոյնպէս մի հայկական հարուստ գրադարան Պետերբուրգ և Մոսկուայ հիմնելու դիտաւորութեան և այն ջանքերի մասին, որոնք պիտի գործադրուին սոյն նպատակի իրագործման համար: Դուք ինձ մի քանի անգամ յայտնել էք նոյնպէս, որ ցանկալի կը լինէր, եթէ ես կարողանայի նուիրուել կայսեր ազնիւ և վսեմ նպատակների կատարման գործին, որոնք մեծ գիւտերի և կարևոր հետազօտութեանց աղբիւր կը դառնան՝ ի փառս և ի բարգաւաճումն իւր պետութեան, որովհետև Հայաստանի և ուշադրութեան արժանի հայկական ազգի վերայ պիտի հիմնուի այն ազդեցութիւնը, որ Ռուսիան կոչուած է ունենալու Ասիայի ապագայ վիճակի վերայ:

Ես ինձ արդարև շատ բաղդաւոր կը համարէի, եթէ Նորին Կայսերական Մեծութեան հայեացքները դէպի ինձ դառնային, ես ինձ շատ պատուած կը համարէի, եթէ Նա ինձ իբրև գործիք ընտրէր իւր կամքը ի կատար անելու համար: Եթէ այդպէս լինէր, ես մեծ եռանդով կեանքիս մի մասը կը նուիրէի այս գեղեցիկ ձեռնարկութեանը:

Ես եմ, գոնէ իմ կարծիքով, միակ բաւական նախապատրաստուած անձնաւորութիւնը, որ զբաղուել է Հայաստանով լայնածաւալ և յարատե կերպով:

Այս երկրի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւնները, ինչպէս Դուք գիտէք, միշտ առանձին սիրոյ առարկայ են եղած:

Արդէն տասն և չորս տարի է, ինչ ես հրատարակել եմ իմ «Հայաստանի վերաբերեալ պատմական և աշխարհագրական յիշատակարանը» (Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie): Այս առաջին և մինչև այժմ միակ աշխատութիւնն է, որ բովանդակում է Հաւաստի, բազմաթիւ և ընդարձակ տեղեկութիւններ այդ երկրի մասին: Այս ժամանակամիջոցում ես չեմ դադարել նոյն առարկաներով զբաղուելուց: Իմ նոր աշխատութիւններին կատարելութեան աստիճանին հասցնելու ելքն է, որոնց ես ընդունակ եմ համարում, և նորանց նոյնպէս լրութիւն ու կատարելութիւն տալն է, որ ինձ զսպել են մինչև այսօր այդ աշխատութիւնները ի լոյս ընծայելու:

Ես ժողովել, մանրակրկիտ կերպով քննել և դասաւորել եմ այն ամենը, ինչ որ կարելի է ժողովել այստեղ այն ազգերի և տէրութեանց պատմութիւնից և աշխարհագրութիւնից, որոնք յաջորդաբար տիրել են Ասիային հեռաւոր ժամանակներից սկսած՝ ընդունելով Հայաստանը իբրև կենդրոն և հիմն իմ խուզարկութեանց:

Իմ աշխատութեան գլխակարգութիւնը և ստորաբաժանումը կատարուած են, նիւթերը կազմ և պատրաստ են, գլխաւոր յատակագիծը խմբագրուած է, և ես կարող եմ տպագրութեան յանձնել: Սակայն հակառակ իմ ջանից, ես զգում եմ, որ դեռ ևս իմ աշխատութիւնն ընդհատ է, որովհետև Փարիզում գտնուած հայ գրականութեան յիշատակները մեծ թիւ չեն կազմում: Այդ ամենը լրացնելու համար անհրաժեշտ կը լինի մի գիտնական և գրականական ճանապարհորդութեան ձեռնարկել Մեծ-Հայաստանում և Ռուսաստանում, ուր բնակուում են Հայերը: Կան աւելի քան քսան պատմագրեր, որոնց հետ ծանօթ եմ միայն հատուկտոր քաղուածներով: Ես այդ գրքերը Ռուսաստանում կը գտնեմ, ինչպէս և բազմաթիւ ուրիշ

հետաքրքիր երկասիրութիւններ: Հայկական գրադարանի կազմակերպութիւնը, որ կեմենում է Նորին Մեծութիւն Կայսրը հիմնել, կարող է սոյնօրինակ ճանապարհորդութեան հետեանք լինել:

Այս ամենը չէ. Հայերը ամենայն ժամանակ քարերի վերայ արձանագրած ունին Հասարակական գործերը և մեծ դիպուածների յիշատակները: Նորանց պատմութիւնը, այսպէս ասած, քարերի և իրենց երկրի ժայռերի վերայ գրուած արձանագրութիւնն է: Թագաւորների հին պալատները, ամրոցները, կամուրջները, կրօնական և հասարակական շինութիւնների պատերը ծածկուած են, ես այդ գիտեմ, արձանագրութիւններով, որոնց պատճէնները շատ մեծ նշանակութիւն կունենան: Ես դորանցից մի քանի հատ ունիմ, նորանք ինձ հասել են Մեծ-Հայաստանից և բաւական են ինձ մի բարձր գաղափար տալու համար այն տեսակ ժողովածուի օգտակարութեան մասին: Գրականական յիշատակարանները, որոնք գտնուում են Պետերբուրգում, Մոսկուայում, Աստրախանում և այլն, թէ՛ գրադարաններում, թէ՛ կառավարութեան դիւաններում և թէ՛ Հայերի մօտ խնամքով խուզարկելուց յետոյ, կարևոր կլինէր սլանալ դէպի Կովկաս, շարունակելու նոյն խուզարկութիւնները Վրաստանում և Մեծ-Հայաստանում: Պէտք կլինէր նոյնպէս բաւական երկար ժամանակ այդ տեղերում կանգ առնել երկրի վերաբերութեամբ մի կատարեալ աշխարհագրիտական քննութիւն անելու և այցելելու հնադարեան շինուածքների աւերակները, հին քաղաքները, և իրենց բազմաթիւ վանքերը, շատ տեղերում խուզարկութիւններ անելով: Պէտք է կարծել, որ այս պեղումները արդիւնաւէտ կլինին, մանաւանդ Արտակսաղում, Արմաւիրում և Արաքսի ափի ուղղութեամբ զետեղուած հին մայրաքաղաքներում, Էջմիածնի և Արարատ լեռան շրջակայքներում:

Այդ խուզարկութիւնները լրացնելու համար պէտք կլինէր նոյնպէս մի քանի շրջագայութիւններ անել Տաճկա-Հայաստանում, Վանում, Կարսում, Էրզրումում, մի քանի ամսով կանգ առնել Կոստանդնուպօլիս, մի մի այցելութիւն տալ Տրանսիլվանիայի, Հունգարիայի, Տրիեստի և Վինետիկ Հայերուն, և այդ ամենը լրացնել մի

ճանապարհորդութեամբ դէպի Հոռովմ, ուր գտնուում են քահանայապետական դիւանները և մատենադարանները, որոնք պարունակում են Հայաստանի վերաբերեալ արձանագրութիւններ:

Անկախ պատմական և գրականական դանձերից, որոնք անշուշտ հետեանք կլինին այս ձեռնարկութեան, Նորին Մեծութիւն Կայսրը մի հաւաստի տեղեկութիւն ձեռք կրերէր այն գեղեցիկ և հուշակաւոր երկրներէ մասին, որ իւր յաղթական գէնքը աւելացրել է իւր բազմաթիւ գաւառներին, որոնք ցարդ կազմակերպում էին իւր ժառանգութիւնը:

Մի ձեռնարկութիւն, ինչպիսին սա է, որի նախագիծը հէնց նոր հապճեպ կերպով ուրուագծեցի, ահա տասն և հինգ տարի է, որ իմ ցանկութեանց առարկան էր: Ես մինչև այսօր դորան շատ մեծ կարևորութիւն եմ տալիս և առանց տատանուելու ես կը նուիրուէի այդ գործին, եթէ վստահ լինէի, որ ձեռնհաս կլինիմ կատարել այնպէս, ինչպէս ես ըմբռնում եմ, անշեղ կերպով, այնքան արդիւնաւոր, որքան և փառաւոր այն Կայսեր համար, որ կը պատուէր ինձ իւր ընտուրեամբ: Եւ եթէ համոզուած լինէի, որ ոչ մի խոչընդոտ և դրամական ծախսեր ինձ արգելք չեն լինիլ:

Ես համոզուած եմ, որ ես եմ, ինչպէս ասացի, ամենալաւ պատրաստուած անձաւորութիւնը, գուցէ միակը սոյնգունակ ճանապարհորդութեան համար: Բացի հայերէն լեզուի և գրականութեան գիտութիւնից, Դուք գիտէք, իմ սիրելի և մեծանուն եղբայրակից, որ ես պարապել եմ և Ասիայի ուրիշ լեզուների ուսումնասիրութեամբ և որ ես անտեղեակ չեմ պատմութեան, աշխարհագրութեան և գրականութեան վերաբերեալ և ոչ մի հարցի և այլն:

Իմ գիտութիւնները, համարձակուում եմ ասել, մի այնպիսի հուշակ են ստացել, որ աւելորդ եմ համարում սոյն նիւթի վրայ խօսելը: Վերջապէս, Դուք այն անձնաւորութիւններից մէկն էք, որ կարող է գնահատել իմ արժանիքներս, և թէ Նորին Մեծութիւն Կայսրը բարեհաճէ այս նիւթի մասին Ձեզ հետ խորհրդակցել, ես չեմ կասկածում, որ Ձեզ համար դժուար չի լինի Ձեր համոզմունքը նորան ընդունել տալ:

Նորին Մեծութիւն Նիկողայոս Կայսրը վեհանձնութեամբ հետեւելով իւր հուշակաւոր նախորդների օրինակներին, ցարդ ցոյց է տուել մեծ և փայլուն նշաններ իւր բուռն և լուսամիտ սիրոյ, որով վառուած է օգտակար և գեղեցիկ գիտութեանց յառաջադիմութեան համար: Այս բանի նշանաւոր ապացոյցը դուք ինքներդ էք, Տէր Բարոն: Պետական աշխարհը յաւիտեան պարտական կլինի այս մեծ թագաւորին այն նշանաւոր հետազօտութեանց համար, որ Դուք արել էք նորա կայսերութեան մէջ և որ աւելացրել էք այն գեղեցիկ և բազմաթիւ գիւտերին, որոնք Ձեր անուանը յաւիտենական հուշակ են տուել:

Ահա այս է, որ ինձ խրախուսում է Ձեզ հետ խօսել Մեծ-Հայաստանի ուսումնասիրութեան արժանի գաւառները ճանապարհորդելու դիտաւորութեան մասին, որ մարդկային ազգի որրան է եղած և որին կարևորութիւն են տալիս միանգամայն կրօնի և պատմութեան յիշատակները:

Ես յուսով եմ, որ Կայսրը յօժարութեամբ կընդունի և կհաւանէ այդ առաջարկութեանը, որի կարուրությունը Նա ինքն էլ քաջ հասկանում է, երբ Դուք Նորան ասէք այն, ինչ որ իմ մասին մտածում եք և իմ ընդունակութեան մասին՝ այդ գեղեցիկ ձեռնարկութեան կատարման համար:

Այն պատճառները, որոնք կարող էին իսկ արգելք լինել, ահա մի քանի տարի է ինչ գոյութիւն չունին այլևս: Յեղափոխութիւնից յետոյ, որ կործանեց Յրանսիայի բարօրութիւնը և սպառնաց Եւրոպայի խաղաղութեանը, ես չեմ դադարել ատելութեանց և անարգ հալածանց նշաւակ լինելուց: Դուք այդ գիտէք: Ես զրկուել եմ իմ բոլոր պաշտոններից ի վրէժ իմ քաղաքական կարծիքների: Դուք գիտէք, ինչպէս հէնց այն վայրկեանին, երբ մի անվայել պաշտօնը կեցութիւն ինձ հարուածում էր, ես ընտրուեցի Յրանսիայի ճեմարանի և Կոլլէժի միաձայն հաւանութեամբ, բռնելու այս վերջին հաստատութեան մէջ պատմութեան ամբիոնը, որ թափուր էր Մ.Դօնուի հրաժարուելով: Անարգելով օրէնքները, նախարարութիւնը մերժել է վաւերացնել այս կանոնաւոր ընտրութիւնը: Ձեր բարեխօսութիւնը և

Ձեր մարդասէր միջամտութիւնը անհետեւանք են մնացել: Դորանով ինձ պատիւ են բերում, եթէ խուսափում են և վախենում են այն ազգեցութիւնից, որ ես կարող եմ ունենալ ուսուցչական ասպարիզում: Բարեկամութիւնը, որով Տէր Բարոն դը-Դաման և Պ. կոմս Պէյրրոն-նէն ինձ պատուեցին, այն պաշտօնները, որոնք ինձ վստահելով յանձնել էր Պ. դը-Դաման, ընդունելով ինձ արտաքին գործոց նախարարութիւնը, այն ազգեցութիւնը, որ ինձ են վերագրում մեր այս կորստաբեր արկածների վերաբերութեամբ, այժմեան նախարարների համար անհանգստութեան առարկայ են եղել, ինչպէս և այն յաճախակի և մասնաւոր յարաբերութիւնները, որ ինձ բարեհաճել է թոյլադրել ունենալ իւր հետ Նորին արքայական բարձրութիւն Բորդոյի դուքսը: Սակայն իրենք իսկ ամօթահար եղած այս անարգ հալածանքից, նորանք Ձեզ, ինչպէս և իմ այլ շատ բարեկամներին, հաւատացրել են, որ ես կը ստանամ իբրև լիովին հատուցումն մի պաշտօն, որ ոչ մի քաղաքական դժուարութիւն չէ ներկայացնում: Ես հաւատում եմ, որ նորանք վերջապէս կը կատարեն իրենց խոստումները: Բայց ատելութիւնը, որ ինձ ներշնչում են նորանց սկզբունքները և նորանց անձնաւորութիւնները, այն աստիճանի է, որ գերադասում եմ թողնել Ֆրանսիան և այն ամենը, որ ես իրաւունք ունիմ այնտեղ ձեռք բերելու՝ եթէ այն ճանապարհորդութիւնը, որի մասին Ձեզ հետ խօսեցի, կարողանար Նորին Մեծութիւն Կայսեր այժմեան հայացքներին համապատասխանել: Եթէ նա հաճէր աչքերն իմ վերայ ձգել, ես եռանդով կընդունէի այդ պատիւը:

Սակայն ես չէի ցանկանալ ուրանալ իմ հայրենիքս և կապուել վերջնական կերպով, մանաւանդ այժմէն իսկ, ի ծառայութիւն Կայսեր, թէպէտ ես իսկապէս ոչ մի խորշում չեմ գտնում դէպի այդ բանը: Ես կարծում եմ, որ ես կարող եմ օգտակար լինել Նորին Կայսերական և Արքայական Մեծութեան դիւանագիտական գործերի մէջ, արդէն իսկ պարապած լինելով Ֆրանսիայի մէջ արտաքին գործոց նախարարի մօտ: Սակայն սա մի այնպիսի հարց է, որ ես կը քննեմ իմ գիտնական և գրականական ճանապարհորդութիւնը կատարելուց յետոյ, որ իմ կարծիքով կարող է չորս տարի տևել: Իմ վճիռը կախո-

ւած կը լինի այն քաղաքական վիճակից, որի մէջ կը գտնուի այն ժամանակ Ֆրանսիան: Այս ժամանակամիջոցում ես կը ցանկայի, որ Նորին Կայսերական Մեծութիւն Կայսրը բարեհաճէր նիւթականապէս ապահովել ինձ և իմ ընտանիքը վայելուչ կերպով ապրելու, մինչ ես կը կատարէի Պետերբուրգում, Մոսկուայում, Աստրախանում, Հայաստանում և այլուր նոյն գործը, որի մասին Ձեզ հետ խօսում եմ: Ես կփափագէի դարձեալ, որ որոշ գումար նշանակուէր ճանապարհորդութեան այլ ծախսերի համար, ինչպիսիք են գծագրողների, ընդօրինակողների, ուղեկիցների, ձեռագրների գնման և պեղումների կատարման համար: Պէտք կը լինէր նոյնպէս որ Նորին Մեծութիւն Կայսրը բացարձակ և ամենահաստատ կեպով շնորհէր իւր հովանաւորութիւնը և առանձնաշնորհութիւնը, որոնք անշուշտ անհրաժեշտ են այդպիսի ձեռնարկութեան բարի և յաջող ելքի համար, և որ ամենաորոշ հրամաններ ուղարկուէին բոլոր քաղաքական և զինուորական պաշտօնեաներին և ծառայողներին որպէսզի նպաստամատոյց լինին իմ խուզարկութեանց ժամանակ, բանան ինձ բոլոր հասարակական, զրականական և կրօնական դռները և վերջապէս ինձ ձեռնտուութիւն և այնպիսի տեղեկութիւններ տան, որպիսիք ես օգտակար կը համարեմ նորանցից ստանալու: Իմ յանձնարարութիւնը նոյն ինքն Կայսրից ստացած լինելով, ես կը փափագէի իրաւունք ունենալ Նորան միայն ուղղել յանձնարարութեանս արդիւնքը:

Իմ ձեռնարկութիւնս կատարելով, ես կըբաղձայի նոյնպէս, որ Նորին Կայսերական Մեծութիւն Կայսրը, իբրև վարձատրութիւն այն ծառայութեանց, որ ես կարող կըլինիմ Նորան ցույց տալ, և իբրև յատուցումն այն շահերի, որոնք ես կըթողնեմ իմ հայրենիքի մէջ, բարեհաճէր ապահովել իմ տարեկան ապրուստս, որպէսզի կարողանայի իմ կենաքիս մնացորդը ապահով կերպով պարապել կարգաւորելու և հրատարակելու Փարիզում, կամ այնպիսի մի տեղ, որ ես կընտրեմ, Նորա հովանաւորութեան ներքոյ և Նորա ծախսերով, իմ ճանապարհորդութեանց տեղեկագիրը և այն աշխատութիւնները, որոնք սորանց հետեւանքները կըլինին, ինչպէս օր. Հայաստանի և հարեան երկրների ընդհանուր պատմութիւնը, որոնց մասին արդէն խօսել եմ

3251

Ձեզ հետ, և մի շատ մանրամասն նկարագիր ուսական և թրքական Հայաստանի, Կովկասեան երկրների, ինչպէս և Պարսկական, Ասորական և Փոքրը Ասիոյ Հայաբնակ գաւառների:

Եթէ առաջարկութիւններս և պայմանները, որոնց մասին նոր Ձեզ հետ խօսեցի. ընդունելի կըլինին Նորին Կայսերական և Արքայական Մեծութեան, եթէ նա կըբարեհաճէ ինձ պատուել իւր ողորմած հովանաւորութեամբ և ինձ կըծանօթացնէ իւր մտադրութիւնների հետ, որոնք ինձ համար հրաման կըլինին, իմ առաջարկութեան կատարումը ոչ մի յապաղման չի ենթարկուիլ և 1832 թուի գարունքից ես կարող կըլինիմ ճանապարհ ընկնել դէպի Պետերբուրգ, այնտեղ ստանալու իմ վերջին հրահանգները և այնտեղ կարգաւորելու վերջնականապէս ձեռնարկութեանս ծրագիրը, որ հաստատ կարող եմ ասել, նոյնքան փառաւոր, որքան և արդիւնաւէտ կըլինի Նորին Մեծութիւն Կայսեր համար:

Բարեհաճեցէք ընդունել իմ խորին յարգանաց և անկեղծ անձնուիրութեան նոր հաւատիքը, ընդ որս պատիւ ունիմ լինելու

Տէր Բարոն, Ձեր ամենախոնարհ անձնուէր ծառայ

Ս.Ս.Մարտէն

Անդամ Ֆրանսիայի ճեմարանի:

22 դեկտեմբերի, 1831 թիւ

Փարիզ

(Vieille Rue du Temple No 123)

ԳԻՒՍՏԱԻ ԱԴՈԼՖ ՇՐՈՒՄՊՅ
Հ.ԳԱՐԵԳԻՆ ԶԱՐԲՀԱՆԱԼԵԱՆ

ՄԱՐԻ-ՖԵԼԻՍԻՏԷ ԲՐՈՍԷ

Յետ Սէն-Մարտէնի՝ Հայկական լեզուի ուսմամբ պարապող և շարունակող եղաւ Բրոսէ, որոյ գլխաւոր մէկ արդիւնքն ալ է վրաց լեզուի ուսումը մտցընելն ու բարգաւաճեցընել յԵւրոպա: Իր կենսագրութիւնը գիտութեան յարատեւակ անձնանուիրութիւն մը կրնայ համարուիլ:

Ծնաւ Բրոսէ յամի 1802 ի Փարիզ ի 5 փետրուար, ուր հայրը վաճառականութեամբ կը զբաղէր: Ուսմանց նախնական ընթացքը կատարեց Օուլէանի փոքր կղերանոցին մէջ, իսկ ճարտասանականն ի Փարիզ: 1818-ին մտաւ ի դպրոցն Յիսուսեանց ի Մոնրուժ մերձ ի Սոյ: Երկու տարիէն Փարիզ դառնալով, կ'ապրէր մասնաւոր տուներ դասախօսութիւն ընելով: 1821-ին ստացաւ զնախաստիճան (bachelier) ուսուցիչի: Արդէն այն ատենէն քաջ հմտացած էր յոյն լեզուի. սորվեր էր նաեւ զհերբայականն, մասամբ նաեւ զարաբ, զսինէական, մանչու և թիպէտ լեզուս: 1822ին Ասիական ընկերութեան հաստատութեամբ՝ հրաժարելով եկեղեցական վիճակի ուսմունքէ, տուաւ ինքզինքը բոլորովին սինէացի լեզուին: Բայց երեք տարի վրան անցնելէն ետքը՝ անկէ ալ ետ կեցաւ, փափաքելով միայն Հայ և վրացի լեզուաց ուսմամբ պարապիլ: Այս լեզուաց ախորժը ազդեր էր իրեն Սէն-Մարտէն, Եւզինէոս արքիմանդրիտին ուսն լեզուով շարադրած երկասիրութեամբ մը՝ «Նկարագիր Վրաստանի», թարգմանեալ ի գերման ի Փրետ. Շմիթէ, տպեալ ի Ռիգա 1814: 1826ին ա-

մուսնացաւ, բայց պաշտօն կամ զբաղմունք մը չկարենալով հայ-
թայթել, քիչ ատենէն ազբառութեան մէջ ինկաւ:

1830ին Գաղղիոյ Կարոլոս Ժ Թագաւորին Փէյրոնէ նախարա-
րի յիշատակագիր մը ներկայացոյց, ցուցընելով թէ քանի օգտակար
կրնար ըլլալ ուսումնական քննադատական ուղեւորութիւն մը ի
Վրաստան, և քիչ մը ատեն կենալը նոյն վախճանաւ ի վանս Հայոց
որ յէջմիածին: Յուլիսի յեղափոխութիւնը իր այս ամէն ակնկալու-
թիւններն ի դերեւ հանեց. և վրաց լեզուի ուսուցչի պաշտօնն ալ,
որուն հետամուտ էր, զլացուեցաւ իրեն: 1834ին նորէն դառնալով ի
պաշտօնն, իր մտածութիւնն միւսանգամ ներկայացոյց Գիզոյի, թէ-
պէտ առաջնոյն հաւասար անյաջողութեամբ: Կինը մեռնելով՝ կրկին
ամուսնացաւ 1836ին և այն աստիճանի յետին կարօտութեան մէջ
ինկաւ, որ ինչուան ստիպեցաւ Թագաւորական տպարանին մէջ
զբաշարութիւն ընել: Ասկայն իր անխոնջ աշխատանքը և յարատեւ
եռանդը՝ հրաւիրեք էին իր վրայ Պետրբուրգի Գիտութեանց ակադե-
միային մտադրութիւնն, որ 1836ին զինքն անդամակից ընտրելով
հրաւիրեց որ այնուհետեւ բնակութիւնն հաստատէ Ռուսիոյ մայ-
րաքաղաքին մէջ: Բրոսէ ընդունեցաւ այս հրաւերը, և յայնմհետէ
իր գործունեայ կենաց արգասիք կը պատկանին այս նոր հայրե-
նեաց: 1838ին ուղեւորութիւն մը ըրաւ ի Մոսկուա, ուր Լազար-
րեանց ուսումնարանին այցելութիւն ընելով՝ հինգ տարիէն անոր
կաճառակից եղաւ:

* * *

1845 հարաւային եւրոպա ճամբորդութիւն մը ընելով, քանի
մը օր կեցաւ Վենետիկոյ Միխիթարեանց վանքն ի Ս. Ղազար, ուր ծա-
նօթացաւ Այվաղովսքի և Ալիշան վարդապետաց հետ: Իսկ ի 1847-8
յաջողեցաւ վերջապէս գործադրել իր փափաքը՝ ճանապարհորդելու ի
Վիրոս և ի Հայաստան. ուստի դառնալով ի Պետրբուրգ, բոլորովին
զբաղեցաւ իր սիրելի ուսմամբ: 1863ին դարձաւ ի Գաղղիա, և ի
դարձին ի 1867 փափաքեցաւ կրկին յայց ելլել սրբոյն Ղազարու մե-
նաստանին, բայց արգիլուեցաւ մաղձախտին պատճառաւ: 1869ին ե-

կաւ ի Գաղղիա, ինչպէս նաեւ ի 1880, որ կենացը վերջին տարին ե-
ղաւ զասն զի յ' 3 սեպտեմբերի կնքեց իր կենաքը Փուաթիէի մօտ ի
Շաթըլոյ:

Լորան Բրոսէ՝ իր որդին, 1887ին կարգաւորեալ մատենագիտա-
կան ցուցակ մը հրատարակեց հօրը բազմաթիւ գրաւոր երկասիրու-
թեանց, որոց թիւ գրեթէ երեքհարիւրը կ'անցնի, և ընդհանրապէս կը
վերաբերին Վրաստանի և Հայաստանի: Ասոնց մէջ նախամեծար
կրնան սեպուիլ իր Հնախօսական ճանապարհորդութեան մը տեղե-
կագիրքը (Rapports sur un voyage archéologique), զոր Կովկասեան
գաւառաց ետեղակալ կոմս Վորոնցովի հովանաւորութեամբ ըրած է
յամս 1847-8, աշխարհացոյց տախտակաւ մը և քառասուն և հինգ
պատկերներով. և հրատարակուած է ի Պետրբուրգ յամի 1851: Ասկէ
զատ մեծապէս հետաքննական է իր Աւերակ Անուոյ կորչուած գրո-
ւածը (Ruines d'Ani), որ ինչպէս յայտնի է Ժ և ԺԱ դարուց Բագրա-
տունի Թագաւորաց ժամանակ Հայոց Թագաւորակաց քաղաքն էր:
Այս երկասիրութիւնն ալ հրատարակուած է ի Պետրբուրգ յամս
1858-1861, աշխարհացոյց քարտիսիւ: Առաջին տետրին մէջ կայ
նաեւ տեղեկագիր մը էջմիածնի մատենադարանին ու հայկական
հնութեանց վրայ (էջ 1-130):

Ինչպէս Դիւլորիէ և Լանգլուա, Բրոսէ ալ ունեցաւ մտածու-
թիւն Հաւաքման մը հայկական պատմըչաց, որոյ առաջին հատորը
հրատարակեց ի 1874, և կ'ամփոփէր զթարգմանութիւն Թովմայի
Արծրունուոյ (Ժ դար) Պատմութեան Արծրունի իշխանաց Վասպուրա-
կանի, Առաքելի Դաւրիթեցուոյ (Ժէ դար) պատմական երկասիրու-
թեան ի 1602-1664, Յովհաննու Ծարեցուոյ Պատմութեան Աղուանից:
Երկրորդ հատորն հրատարակուեցաւ ի 1876, յորում կան պատմա-
կան գրուածք Զաքարիայի Սարկաւազի (Ժէ դար) և Կոնդակ Յով-
հաննավանաց, Դաւիթ Բէկի պատմութիւն (Ժէ դար), Աբրահամու
Կրետացուոյ (Ժէ դար) Պատմութիւն Նաղիւր Շահի, Սամուէլի Անեցուոյ
(ԺԲ դար) Տախտակք ժամանակագրականք: Զաքարիայի, Առաքելի
և մանաւանդ Աբրահամու Կրետացուոյ թարգմանութիւնք դժուարին

էին յոյժ ի պատճառս բազմաթիւ տաճիկ և արար խօսից, զորս նոյն պատմագիրք կը գործածեն:

Բայց այս երկատրութեան վրայ քիչ ետքը աւելի մանրամասնարար:

1870ին Հրատարակեց Բրոսե ուրիշ երկատրութիւն մ'ալ Հետեւեալ խորագրով. «Երկու Հայ պատմըչաց՝ Կիրակոս Գանձակեցւոյ (ԺԳ դար) և Ուխտանէսի Եզեթացւոյ (Ժ դար) Պատմութիւն եռամասնեայ», 1864ին ալ ըզ Պատմութիւն Սիւնեաց Ստեփանոսի Օրբելեան: Սէն-Մարտէնի մեքով սկսուած Լըբոյի Արեւելեան կայսերաց պատմութեան նոր ազգագրութեան շարունակութեանը մէջ զետեղեց (Հատոր ԺԲ, 449-451) քաղուած մը ի պատմութենէ արշաւանց Մողոլաց ի Հիւսիսային Ասիա յ'ԺԳ դարու: Պատրուրգի Գիտութեանց ակադեմիոյ Յիշատակարանաց մէջ այլեւայլ Հատուածք կան իրեն գիտութեան, ուսմանց և գրչին արդիւնք՝ նկատմամբ մեր ազգային պատմութեան և մատենագրութեան, զորս մէջ պիտի բերենք: Հետաքննական են իր Հետազոտութիւնք երկաթէ դիմակին վրայ, զոր ոմանք կարծեցին թէ ըլլայ Աւետիք պատրիարք Կոստանդնուպոլսի, որ ինչպէս յայտնի է ի պատմութեանց, թէ՛ նոյն քաղքին և թէ՛ երուսաղեմի պատրիարքական պաշտամանէն ինկաւ ու մեռաւ ի Գաղղիա:

Հօրը գրուածոց մատենագիտական ցուցակն յօրինող որդին Հետեւեալ խօսքերով կ'աւարտէ զայն, զոր և մեք աւելորդ չենք Համարիր մէջ բերել. «Հարկ սեպուեցաւ յիշեցընել թէ Բրոսե ոչ պատմիչ մ'էր և ոչ լեզուագէտ: Բոլորովին Հեռի ի տկարութենէ՛ ընծայելոյ իրեն ինչ որ չունէր, Բրոսե ոչ երբէք պահանջած է ըլլալ ոչ մին և ոչ միւր, բառին բուն նշանակութեամբ: Խրթին ու վերացեալ ուսմանց եռանդուն սիրող, անխոնջ ու Համբերող Հետամուտ, բաւական սեպեց նուիրել իր կեանքը պատմութեան նիւթեր Հաւաքելու, ու այդ ուսմանց երկիրը մաքրել պատմական Հետախուզութեամբք, անոնց օգտին ու պիտոյից ծառայեցնելով նաև զբանասիրութիւն: Եւրոպայի Հայագէտք գիտեն թէ որչափ օգտակար եղած է

իրենց ուսմանց իր ջանքովը պատրաստուած այսպիսի ճոխ ժառանգութիւն մը»:

* * *

Բրոսէի մահուընէն ետքը, ինչպէս ըսինք, յորդույն մասնաւոր խմբագրութեամբ Հրատարակուած իր Հօրը երկատրութեանց մատենախօսական ցուցակէն կը քաղենք ինչ որ ուղղակի մեր ազգային ու մատենագրական պատմութեան կը վերաբերի՝ երախտապարտ մեծարանօք իր բազմարդիւն և վաստակասէր յիշատակին:

1. «Տեղեկութիւն Հայ գրչագրաց որ կը պատկանին Արտաքին գործոց պատօնարանին քով եղած Ասիական կաճառի մատենագրանին» – (Notice des manuscrits arméniens appartenants à la Bibliothèque de l'Institut Asiatique établie près le Ministère des Affaires Etrangères): Ընթերցեալ ի 29 սեպտ. 1840:
2. «Տեղեկութիւնք ի վերայ վանաց էջմիածնի» – (Notice sur Edchmiadzin): Ընթերցեալ ի 14 փետր. 1846. Թարգմ. ի ռուս և տպագրեալ:
3. «Թուղթ Կորգանովի՝ գործակատարի գրիգորեան Հայոց սիւնհոդոսին, առ Գիտութեանց կայսերական ակադեմիայի յ'7 մարտի 1842 ամին, ծանօթութեամբք Բրոսէի» – (Lettre de M.Korganoff, procureur de Synode arméno-grégorian, à l'Académie Impériale des Sciences, du 7 mars 1844; annotée par M.Brosset): Ընթերցեալ ի 16 սեպտեմբերի 1842:
4. «Ի վերայ Հայկական մատենագրութեան» (Армянская литература "СПб. Ведомости", 1846, N 243; "Кавказ", 1846, N 48):
5. «Տեղեկութիւն Հայ գրչագրի մը վրայ Թղթոց սրբոյն Պաւղոսի» – (Notice sur un manuscrit arménien des Epitres de S^t. Paul): Ընթերցեալ յ'3 յունիսի 1859:
6. «Գրականական գործունէութիւն Հայոց և վրաց ի Ռուսաստան, յայնկոյս Կովկասու և ի Ղրիմ»: Մասն Ա. Ընթերցեալ ի 5 սեպտ.

- տեմբերի 1862: Մասն Բ. Ի 6 նոյեմբերի, 1863: Մասն Գ. յ' 8 յու-
նիսի 1865: Մասն Դ. Ի 28 յունիսի 1866.
7. «Ի վերայ կրկին Հայկական Խմբագրութեանց, յոտանաւոր և
յարձակ, Վարուց սրբոցն Բարազամու և Յովսափատայ» – (Sur
deux rédactions arméniennes, en vers et en prose, de la Légende
des saints Baralam = Varlaan et Iosaph = Josaphat): *Ընթերցեալ Ի*
21 փետր. 1878:
8. «Կայսերական Հասարակաց մատենադարանին Համար նոր ստա-
ցուած Հայ գրչազրի մը վրայ, յորում կան աստեղագիտական և
աստեղաբաշխական գրութիւնք» – (Notice sur manuscrit
arménien, nouvellement acquis pour la Bibliothèque Impériale
publique, de contenu astrologique et astronomique): *Ընթերցեալ Ի*
28 նոյեմբ. 1878:
9. «Տեղեկագիր 1847 և 1848 թուականներուն Բրոսէի ըրած Հնագի-
տական ուղեւորութեան մը վրայ Ի Հայս, աշխարհացոյց քարտի-
սով մը ու 45 վիճագրեալ պատկերներով» – (Rapport sur un
voyage archéologique dans Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en
1847–1848 par M.Brosset. Avec un atlas de 45 pl. lithographiés. S.
P^b. 1851).
10. «Ուսումնասիրութիւն էջմիածնի մատենադարանին և ուրիշ Հայ-
կական Հնութեանց վրայ: Ուղեւորութիւն Խանիքոֆի յԱնի» –
(Études sur la Bibliothèque d'Echmiadzin et sur les antiquités
arméniennes. – Excursion à Ani, en 1848, par M.N. Khanykof).
11. «Տեղեկագիր Զալալեան Սարգիս վարդապետի Ի Մեծն Հայաս-
տան ըրած ուղեւորութեան գրոց երկրորդ մասին վրայ» –
(Rapport sur la 2me partie du voyage du P. Sargis Dchalalians dans
la Grande Arménie).
12. «Ծանօթութիւն Ակորի Հայ գիւղին ու Սրբոյն Յակովբայ վանից
վրայ» – (Note sur le village arménien d'Akorhi et sur le couvent de
St Jacques):

13. «Պատմական ծանօթութիւն Հաղբատայ ու Սանահնի Հայ վանո-
րէից վրայ» – (Notice historique sur les couvents arméniens de
Haghbat et de Sanahin).
14. «Տեղեկութիւն Աբիխի՝ զաւերակաց Անույ գրած թղթոյն վերայ»
– (Rapport sur la lettre de M.Abich sur les ruines d'Ani): *Ընթերցեալ*
Ի 28 մարտի 1843 տարւոյն:
15. «Ծանօթութիւն Կեչառուաց Հայ վանքին վրայ Ի Դարաշիչակ» –
(Notice sur le couvent arménien de Ketcharhous à Daratchitchag):
Ընթերցեալ Ի 22 նոյեմբ. 1852:
16. «Աւերակք Անույ, որ Ժ և ԺԱ դարուց մէջ թագաւորական ոս-
տանն էր Բագրատունեաց. Պատմութիւն և նկարագիր: – Մասն
Ա. Նկարագրութիւն՝ աշխարհացոյց քարտիսիւ և քսանեւէորս
պատկերօք: – Մասն Բ. Պատմութիւն աշխարհացոյց քարտիսիւ
և վիճագիր նկարներով» – (Les Ruines d'Ani, capitale de
l'Arménie, sous les rois Bagratides, aux X et XI s. Histoire et
descriptions, par M.Brosset. I partie; Description, avec un atlas de 24
pl. lith. S. P^b. 1860, 4. V+1 – 92 pages. – II p. Histoire, avec un atlas
de 21 pl. lith. S. P^b. 1861. 4 XVI +93–176p.)
«Ծանօթութիւն զոր կը հաղորդէ պ. Կիւնիք՝ Հանելով յԻլվով
տպագրուած գրքէ մը Wiadomosc o Ormianach w Pòlszeze, Հեղինա-
կութեամբ Զաքարիէվիչի» – (Note communiquée par M.Kunik, et tirée
de l'ouvrage Wiadomosc o Ormianach w Pòlszeze. Lwow, 1842, par
Zachariasiéwic).
«Յաւելուած Ա. Տեղեկութիւնք Հաղորդեալք Ի Հ. Բառնաբայ
Եսայեան» – (Communications du P. Barnabé d'Isaja, pages 144–148):
«Բ. Արձանագիր Մարմաշինոյ» – (Inscription de Marmachen –
p. 143–151):
«Գ. Նկարագիր Այրիվանաց և տեղեկութիւն Ի վերայ Մխիթա-
րայ Այրիվանեցոյ՝ Հայ մատենագրի յերեքտասներորդ դարու» –

(Description du couvent d'Aïrivanik et notice sur Mekhitar Aïrivantsi, auteur arménien de XIII s., p. 152–174):

«Ընդհանուր ցուցակ պատկերաց, հանդերձ տեղեկութեամբ ի վերայ երկզլխեան արծուսյն՝ փորագրելոյ ի ստորոտ խաչի միոյ յԱնի դտնուած յիշատակարանի կամ շէնքի մը վրայ» – (Index général des planches avec une notice sur l'aigle à deux têtes tracé au bas d'une croix, sur un des monuments de la ville d'Ani, p. 175–176):

17. «Քննադատութիւն քանի մի տեղեաց՝ Ալիշան Հ. Ղ. երկասիրած Հայոց Մեծաց Տեղագրին՝ նկատմամբ Անուոյ» – (Examen critique de quelque passages de la Description de la Grande Arménie, du P. L. Alichan, relatif à la topographie d'Ani): *Ընթերցեալ ի 14 յունիսի 1861:*
18. «Հաղբատ ու Սանահին հայ վանորէից վերայ» – (Sur les couvents arméniens de Haghbat et de Sanahin): *Ընթերցեալ ի 25 ապրիլի 1862:*
19. «Յովհաննու վարդապետի Ղրիմեցոյ՝ Ստորագրութիւն հայ վանորէիցն Հաղբատայ և Սանահին, ծանօթութեամբք և յաւելուածովք ի Բրոսէէ» – (Description des monastères arméniens d'Haghbat et de Sanahin, par l'archimandrite Jean de Crimée, avec notes et appendice par M. Brosset. – S.P^b. 1863 p. 94):
20. «Բացատրութիւն այլեւայլ վրացի, հայ և յունական արձանագրութեանց, մետասան վիմագրեալ տախտակօք» – (Explication de diverses inscriptions géorgiennes et arméniennes et grecques; avec 11 pl. lithograph): *Ընթերցեալ ի 11 օգոստ. 1867:*
21. «Տեղեկութիւնք Սարգիսեան Հ. Ներսիսի ձեռքով հաւաքուած վրացի արձանագրութեանց վրայ» – (Notice concernant les inscriptions géorgiennes, recueillies par le P. Nerses Sargissian): *Ընթերցեալ ի 25 սեպտ. 1863:*

22. «Մանօթութիւնք հայ արձանագրութեանց ի Բոլղարի, վիմագիր տախտակաւ մը» – (Notes sur les inscriptions arméniennes de Bolghari, avec 1 pl. lith): *Ընթերցեալ յ' 13 հոկտ. 1867:*
23. «Տեղեկութիւնք մեղի ծանօթ ամենահին արձանագրին վրայ ի Ս. Յովհաննէս որ առ Մուրատ–չայի» – (Notice sur la plus ancienne inscriptions arménienne connue, à Sourb Ohannès, sur le Murad-thaï): *Ընթերցեալ ի 1 օգոստ. 1856:*
24. «Ժամանակագրական տեսակիտով նշանաւոր քանի մի հայկական արձանագրութեանց վրայ» – (De quelques inscriptions arméniennes, remarquables au point de vue chronologique): *Ընթերցեալ յ' 2 դեկտ. 1859:*
25. «Հայաստանի հին պատմութիւն ըստ սրբագիր և բեւեռաքանդակ տառից» – (Sur l'histoire ancienne de l'Arménie, d'après les textes hieroglyphiques et cunéiformes): *Ընթերցեալ յ' 13 ապրիլ 1871:*
26. «Երկու բեւեռածեւ արձանագրութեանց վրայ՝ զոր Ռուս–Հայաստանի մէջ գտաւ Կասթնէր: Տեղեկագիր Բրոսէ և Կիւնիք պարոնաց, հանդերձ Լէրչի մէկ յիշատակագրովը» – (Notice sur deux inscriptions cunéiformes, découvertes par M. Kästner dans l'Arménie russe. Rapport de MM. Brosset et Kunik; suivie d'un mémoire de M. Lerche): *Ընթերցեալ յ' 8 օգոստոսի 1862:*
27. «Տեղեկագիր զանազան այբուբենական և բեւեռատառ արձանագրաց՝ հաւաքելոց ի Ժիւլ Կասթնէր և յԱդոլֆ Բէրգէր պարոնայց, տախտակաւ մը» – (Rapport sur diverses inscriptions (alphabétiques et cunéiforms) recueillies par MM. Jules Kästner et A. Berger, avec un pl.): *Ընթերցեալ ի 29 յունուար 1864:*
28. «Մանօթութիւն Ասիական մուսէնին մէջ գտնուած քանի մի վրական դրամոց վրայ, և թիպեղեան արձանագրութեան մը որ յ' էջմիածին» – (Note sur quelques monnaies géorgiennes, du

- Musée Asiatique, et sur une inscriptions thibétaine d'Edchmiadzin):
 Ընթերցեալ ի 25 հոկտ. 1807:
29. «Մենագրութիւն մը Հայկական դրամոց վրայ, երկու տախտակով».
 (Monographie des monnaies arméniennes; avec 2 pl.): Ընթերցեալ ի 20 հոկտ. 1837:
30. «Արեւելեան գրամական հաւաքմանն վրայ որ ի Կայսերական մենարանին» –
 (Collection numismatique orientale de l'Ermitage Impérial; 1852–1879): Ընթերցեալ ի 24 ապրիլի, 1879:
31. «Ուղեգրութիւն մեծարգոյ եղբոր Աւգոստինոսի Բաճենցի, հայ եպիսկոպոսին Նախիջևանու ի կարգէ Քարոզողաց ընդ Եւրոպա»,
 Թարգմ. Մ. Բրոսէի – (Itinéraire du très révérend frère Augustin Bajetsi, évêque arménien de Nakhidchévan, de l'ordre des frères Prêcheurs, à travers l'Europe... Traduit... par M. Brosset jeune). –
 (Journal Asiatique, 3me Ser. Tome III, 1837, p. 209–245, et 401–421):
32. «Վրաց պատմութեան սկզբնագիր աղբերաց վրայ: Հատուած Ա: Ժամանակագրութիւն Վախթանգայ: – Հին հայկական համառօտեալ թարգմանութիւն: – Հատուած Բ. Համառօտ պատմութիւն Վախուշտայ. մինչեւ ի հինգերորդ դար Քրիստոսի» –
 (Des sources originales de l'histoire de Géorgie. 1er. article. Chronique de Wakhtang. Ancienne traduction abrégée, en arménien. – 2e article. Abrégé historique de Wakhoucht, jusqu'au V. s. de notre ère). – Journal de S. Pétersbourg, 1841): Առանձին տպագրութիւն, յ' 39 էջս:
33. «Տեղեկութիւն հայ գրչագրի մը վրայ, զոր Ակադեմիոյ ընծայեց Բարոն Դը Հահն, ձերակուտի անդամ» – (Notice d'un manuscrit arménien offert a l'Académie par S.E.M. le Baron de Hahn, sénateur): Ընթերցեալ յ' 7 դեկ. 1838:
34. «Առաջարկութիւն կամ մտածութիւն՝ դեռ եւս չհրատարակուած հայ պատմչաց հաւաքման մը համար»: Երկու հատուածք: (Projet d'une collection d'historiens arméniens inédits. Premier

- article. Ընթերցեալ յ' 30 հոկտ. 1840. – Second article): Ընթերցեալ ի 29 հոկտ. 1841:
35. «Քննադատական վերլուծութիւն Վարդան վարդապետի Ընդհանուր պատմութեան: Առաջին տպագրութիւն հայ բնագրին թարգմանութեամբ ի ռուս, ի ձեռն Մ. Էմին» – (Analyse critique de l'Histoire universelle de Vardan. Edition princeps du texte arménien, et traduction russe par M.N. Emin): Ընթերցեալ յ' 7 մարտ 1862:
36. «Ծանօթութիւն տասներորդ դարու մատենագիր Թովմայ Արծրունու վրայ» – (Notice sur l'historien arménien Thoma Ardzrouni, X. s.): Ընթերցեալ յ' 12 դեկտ. 1862:
37. «Ծանօթութիւն Մխիթարայ Այրիվանեցույ հայ պատմչին վրայ» – (Notice sur l'historien arménien Mkhithar d'Aïrivank): Ընթերցեալ ի 23 յունուարի 1863:
38. «Սիւնեաց պատմութիւն Ստեփանոսի Ուուպելեան, թարգմանեալ ի հայ բնագրէն ի ձեռն Բրոսէի»: Առաջին մասն. Պատմութեան Սիւնեաց գաղղիական թարգմանութիւն, ծանօթութեամբք: Երկրորդ մասն. Ներածութիւն: – Բովանդակութիւն. 1. Պատմութիւն Սիւնեաց: Յօդուած Ա. Յառաջարան տեղեկութիւնք: Բ. Նկարագրութիւն (համառօտեալ թարգմանութիւն ներածութեան Ինճիճեան Հօր ի վերայ աշխարհին Սիւնեաց, ի գիրսն Ստորագրութիւն հին Հայաստանի): Գ. Տոհմագրական ցուցակ իշխանացն Սիւնեաց, առաջին ժամանակ: Դ. Սիւնեաց և Սիսական իշխանք, ազգականք կրկին ցեղից, անձանօթ մնացած աստիճաններով: Ե. Ազգագրական տախտակ Սիւնեաց իշխանաց և թագաւորաց. երկրորդ ժամանակ: Զ. Նախընթաց ցուցակաց մէջ յիշուած իշխանաց և անոնցմէ դուրս ուրիշ այլոց իշխանաց վրայ տեղեկութիւնք, ըստ պատմըչաց Հայոց: Է. Կրօնական պատմութիւնն, ըստ Ինճիճեան Հօր, Ստեփանոսի Ուուպելեան և Հասան–Ջալալ Սարգիս վարդապետի ի գիրսն Ճանապարհորդութեանն ի Մեծ Հայս): –

Թ. Տեղեկագիրք Սիւնեաց աշխարհին (քաղեալ ի յառաջաբանութենէն զոր ի գլուխ Պատմութեան գրոց նորա դրաւ Շահնազար Կարապետ վարդապետ ի տպագրին Փարիզու). Թարգմանութիւն աշխարհագրական տեղեկութեանց Ալիշան շ. Ղեւոնդ Վ. յիւրում Տեղագրին Հայոց Մեծաց (տպ. ի Վենետիկ. 1855), և ըստ կրկին երկասիրութեանց Ինճիճեան վարդապետի: Ժ. Ղարաբաղ կամ Շուշի, ի շ. Ղեւոնդեայ Ալիշան: ԺԱ. Վանորայք Հայոց. Վայոց ձոր (հետեւողութեամբ Զալալեան Սարգիս վարդապետի յ'Բ հատորի ճանապարհորդութեանն ի Մեծ Հայս): ԺԲ. Վանորայք Գեղարքունեաց գաւառի. (ըստ Շահխաթունեանի ի գիրսն Ստորագրութեան սրբոյ էջմիածնի). ԺԳ. Վանորայք Սոթք գաւառի. (ըստ Շահխաթունեանի): ԺԴ. Վանորայք Արցախ գաւառի, Խաչենից և Աղուանից: ԺԵ. Համառօտ տեղեկութիւն Ուսպելեան Ստեփանոսի վրայ: ԺԶ. Ազգագրական ցուցակ այն գլխաւոր տոհմից, որոց յիշատակութիւնն կ'ըլլայ նախեղեալ արձանագրութեանց մէջ:

«Մասն Բ. Պատմութիւն Սիւնեաց. Շարակարգութիւն անցից և դիպուածոց տանն Սիսական, (Թարգմանութիւն Բրոսէի)» . (Ուղղութիւնք և Յաւելուածք): Histoire de la Siounie par Stéphannos Orbélian, traduite de l'arménien par M.Brosset. Première livraison. Histoire de la Siounie (traduction et annotations). – Seconde livraison. Introduction par M.Brosset¹.

39 «Ուսումնասիրութիւնք ի վերայ Մխիթարայ Այրիվանցուոյ, հայ պատմիչի, յերեքտասաներորդ դարու: Մասն Ա և Բ. Յարարչութենէ աշխարհի մինչ ի սկզբնաւորութիւն քրիստոսական թուականութեան: Մասն Գ. մինչ ի 1289 թուական Քրիստոսի» – (Études sur l'historien arménien Mkhithar d'Aïrivank; XIII s; I et II

parties, de la création du monde au commencement de l'ère chrétienne; III partie; jusqu'en 1289): *Ընթերցեալ ի 22 դեկտ. 1864, և յ'13 ապրիլ 1865:*

40 «Քննութիւն Ուխտանէս հայ պատմիչին հատուածի մը՝ նկատմամբ ենթադրեալ տիրապետութեան աշխարհին Վրաց ի Նաբուչոնոսորայ» – (Examen d'un passage de l'historien arménien Oukhtanès, relatif à la prétendue conquête de l'Ibérie, par Nabouchodonosor). *Ընթերցեալ ի 4 յունիսի, 1868:*

41. «Ուսումնասիրութիւն ի վերայ Ուխտանէս հայ պատմիչի տասներորդ դարու» – (Étude sur l'historien arménien Oukhtanès, X s.): *Ընթերցեալ ի 5 նոյեմբ. 1868:*

42. «Մխիթարայ Այրիվանցուոյ՝ Ժամանակագրական պատմութիւն», դար ԺԳ. Թարգմանութիւն ի հայէ ի վերայ գրչագրի Ասիական մուղոնին, ի ձեռն Բրոսէի – (Histoire chronologique par Mkhithar d'Aïrivank, XIII s. traduite de l'arménien, sur le manuscrit de Musée asiatique, par M.Brosset): *Ընթերցեալ ի 22 դեկտ. 1864:*

43. «Ի վերայ Պատմութեան Թովմայի Արժրունուոյ՝ մատենագրի ի տասներորդ դարու, Թարգմանեալ ի լեզու գաղղիական ի Բրոսէի» – (Sur l'histoire composée en arménien, par Thoma Ardzrouni, X s. traduite en français par M.Brosset): *Ընթերցեալ ի 28 հոկտ. 1869:*

44. «Երկու հայ պատմիչք. Կիրակոսի Գանձակեցուոյ յ'ԺԳ դարու, Պատմութիւն Հայոց, և Ուխտանէսի Եղեսացուոյ ի տասն դարու, Պատմութիւն եռամասնեայ, Թարգմանեալ ի Բրոսէի» – (Deux historiens arméniens: Kiracos de Gantzac, XIII s. Histoire d'Arménien; Oukhtanès d'Ourha. X.s. Histoire en trois parties, traduites par M.Brosset): *Առաջին մասն տպագրեալ ի 1870, իսկ երկրորդն ի 1871:*

¹ «Ce que constitue le principal mérite de l'oeuvre du savant prélat arménien, c'est qu'il a pris les éléments dans les archives officielles de la principauté. Dans les traditions locales, dans les monuments du pays, encore debout à l'époque où il vivait, enfin dans des sources d'informations que personne ne pouvait connaître mieux que lui.

45. «Սամուէլ Անեցի և իր ժամանակագրական երկասիրութեան վրայ ընդհանուր տեսութիւն» – (Samuel d'Ani; revue général de la Chronologie): *Ընթերցեալ յ' 12 հոկտ. 1871:*
46. «Զհայ պատմըչաց ժէ և ժԸ դարուց. Առաքելի Դաւրիժեցւոյ ժամանակագրական գրութիւնք, թարգմանութեամբ և ծանօթութեամբք Բրոսէի: – Տեղեկութիւնք զԶաքարիայ սարկաւազէ Գապոնց, որ հեղինակ է Սոֆի իշխանաց վրայ պատմական յիշատակարանի մը» – (Des historiens arméniens de XVII et XVIII siècles. – Arakel de Tauriz; Régistre chronologique, annoté par M.Brosset): *Ընթերցեալ յ' 31 հոկտ. 1872:* – (Traduction et annotations. – Notice sur le diacre arménien Zakaria Gabontz, auteur des Mémoires historiques sur les Sofis, XV–XVII siècles): *Ընթերցեալ յ' 12 նոյեմբ. 1873:*
47. Ա. «Հաւաքումն պատմագրաց Հայոց» հատոր Ա. Թովմա Արծրունի (Ժ դար), Պատմութիւն Արծրունեաց: – Առաքել Դաւրիժեցի (Ժէ դար), Գիրք պատմութեանց: – Յովհաննէս Մարեցի (ԺԶ դար), Պատմութիւն Աղուանից: Թարգմանութիւնք Բրոսէի. *Գետրուրդ, 1874, ութածալ. ԼԲ + 618 երեսք:*
- Բովանդակութիւն.* – «Ներածութիւն: – Թովմայի Արծրունւոյ պատմագրի վրայ տեղեկութիւնք (էջք Ա–ԺԺ): – Առաքել Դաւրիժեցւոյ վրայ (Ի–ԼԳ): – Պատմութիւն տանն Արծրունեաց Թովմա վարդապետի Արծրունւոյ. (Թարգմանութիւն և ծանօթութիւնք. էջ 1–266): – Գիրք պատմութեանց յօրինեալ յԱռաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ. (Թարգմանութիւն և ծանօթութիւնք. 267–608): Յիսներորդ չորրորդ գլուխը կը բովանդակէ զպատմութիւն աշխարհին Աղուանից (553–562 էջք), որոյ հեղինակ է Յովհաննէս վարդապետ Մարեցի: – Յաւելուած Ա. Մանարաց վրայ (609–613). – Բ. Տարօնոյ և Տարօնացւոյց վրայ տեղեկութիւնք» – (613–618): (Collection d'historiens arméniens. Tome I. Th. Ardzrouni X. s. Histoire des Ardzrouni. – Arakel de Tauriz XVII s. Livre d'histoires. – Johannès de

Dzar XVII s. Histoire de l'Aghovanie; traduites par M.Brosset). S¹. Pb. 1874.

Բ. «Հաւաքումն պատմագրաց Հայոց. Թարգմանութիւնք Բրոսէի», հատոր Բ. Պետրբուրգ, 1876, ութածալ. Դ + 966:

Բովանդակութիւն. «Նախընթաց ծանօթութիւն և ցուցակ նիւթոց (Ժ–Դ. էջք): – Պատմական յիշատակարանք Սոֆեաց վրայ, ի գրոց Զաքարիայ սարկաւազի, Ժէ դար. (1–154): – Կոնդակ Յովհաննավանաց, ի գրոց Զաքարիայ սարկաւազին (153–190): – Եսայի կաթողիկոսի Հասան–Ջալալեանց Պատմութիւն Աղուանից. Ժէ դար (191–220): – Պատմութիւն Դաւիթ Բէկի և պատերազմացն զոր ետուն հայք Կապանայ ընդդէմ թուրքց, Քրիստոսի 1722 թուականին և Հայոց ՌՃՀԱ. (221–256): – Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացւոյ Պատմութիւն իւրոյ ժամանակին և Նատրչահի. ԺԸ դար. (257–336): – Սամուէլի Անեցւոյ տախտակք ժամանակակցականք (339–484): Զախակողմեան էջք կ'ամփոփեն զծանօթութիւնս և զմեկնութիւնս Բրոսէի, դրուած ի հանդիպոյ բնագրին որ յաջակողմն իջիցն: – Զինուորական սպայի մը յիշատակագիրք, որ 1835–38 տարիներուն ծառայած է ի Կովկաս պաշտմամբ (ռուսերէն գրուածի մը թարգմանութիւն, էջք 485–696):

Collection d'historiens arméniens. Traduites par M.Brosset. Tome II. S¹. Pétersbourg 1876, IV + 696: – Mémoires historiques sur les Sofis, par le diacre Zakaria, XVII s. – Cartulaire de l'Asile de Ioannou–vank, par le diacre Zakaria. – Histoire de Aghouanie, par le catholicos Esaï Hasan–Dchalaliantz, XVIII s. – Histoire choisie de Davith–Beg. – Mon histoire et celle de Nadir chah de Perse, par Abraham de Crète, catholicos, XVIII s. – Samuel d'Ani, tables chronologiques. – Souvenir d'un officier, ayant servi dans le Caucase, années 1835–1838.

Այս մեծ երկասիրութեան գաղափարն ունեցեր էր, ինչպէս քիչ յառաջ յիշեցինք, էդ. Դիւլորիէ և երկու հատոր հրատարակած: Վ. Լանգլուա և Բրոսէ ուղեցին իրեն անկատար թողածը ի գլուխ հանելով՝ կարեւոր ծառայութիւն մը մատուցանել պատմական գիտու-

թեանց: Առանց կարող ըլլալու՝ իրենց վերահաս մահուամբը ամբողջովին անել յարգելու, երախտազարտ է իրաւամբ ուսումնական աշխարհ իրենց յարատեւ ջանքը, որով յաջողեցան այնչափ ազգային, և եւրոպական ազգաց համար գրեթէ բոլորովին անծանօթ պատմագրաց թարգմանութիւնն ընծայել:

Բրանէի յառաջարկէն կը քաղենք հետեւեալ տեղեկութիւններն, որ մեծապէս հետաքննականք են՝ այդ երկու գիտնոց այդ մեծ ձեռնարկին նկատմամբ, մանաւանդ քանի մը էջ վերջը Լանզլուայի աշխատակրութեան խօսքն ալ պիտի ընենք:

* * *

«Քրիզանդարան պատմչաց» հրատարակութեան նման՝ Հայոց պատմչաց ալ երկասիրութիւնքը ի մի հաւաքելով տպագրելու խորհուրդը շատ անգամ եւրոպացի հայերենագիտաց փափաքն ու մտածութիւնն եղած է:

Առանց ուզելու ժամանակաւ աւելի հնագոյնները մէջ բերել, որոց մտքին մէջ յղացած է այս խորհուրդն, հաւանականաբար Սէն-Մարտէն ալ ունեցած պիտի ըլլայ ասոր նման մտածութիւն մը, վասն զի մահուընէն ետքը ժառանգաց քով գտնուած բանասիրական և մատենագրական երկոց մէջ՝ 1832ին, բազմաթիւ հատուածներ գտայ թարգմանութեանց, որոց թէպէտ ծագումը տարակուսական, իրենն էին արդեօք, թէ այլոց՝ և իր քովը մնացած, և յորոց մին եւեթ մահուընէն ետքը տպագրութեամբ հրատարակեցաւ իր մէկ ազգականին՝ Լաժարդի (Lajard) ջանքով, որ դժբաղդաբար անծանօթ էր Հայկական լեզուի և ոչ ալ այնչափ հմտացեալ թէ՛ բուն պատմական կրթուած ուսմանց և թէ՛ արեւելեան հնագիտութեան: Եթէ ինք Սէն-Մարտէն այս մտածութիւնն ունեցած ալ չըլլայ, կը թուի թէ ունեցեր է ուրիշ մը՝ աւելի հնագոյն ժամանակաւ:

Ես ալ, երեսուն և աւելի տարիներէ յառաջ, բարբառատիկ գտնուեցայ նմանօրինակ առաջարկութեան մը համար [Ռուսիոյ] ակադեմիային հաճութիւնը ընդունելու, բայց իմ այն ժամանակի խորհուրդս էր լոկ բնագրաց հրատարակութիւնը, և աղէկ մը ըմբռնած

չէի այդպիսի ձեռնարկի մը դժուարութիւններն, որովք և ոչ իսկ ունեցաւ գործադրութեան սկզբնաւորութիւնն: Երկու տասնեակ մը հայ պատմագրաց ձեռքէ անցընելէն և ուսումնասիրելէն ետքը, յորոց բազումք դեռ եւս անտիպ էին ի ժամանակին, և որ կարելոր թուեցան ինձ ի լուսարանել Վրաց պատմութիւնը, տուի ինք զինքս մեծաջան աշխատութեան յընթեռնուլ և ի հրատարակել զբազումս ի պատմագրաց Հայոց: Ծանօթ է թէ ինչպէս քսան տարուընէ ի վեր՝ հայկական տպարանք Կոստանդնուպոլսի, Փարիզու և Էջմիածնի ճոխացուցին զթիւ իրենցմէ տրուած հայ պատմագրաց նախկին տպագրութեամբք:

1856 թուականին Դիւլորիէ «Հայկական Մատենադարանի» մը հրատարակութեան յայտարարութիւնը կ'ընէր, որուն ձեռք զարկած էր Այվազովսքի Հ. Գաբրիէլ վարդապետին ու Վիկտոր Լանզլուա գաղղիացույ գործակցութեամբ. և Ակադեմիոյ միջնորդութեամբ յաջողեցաւ ընդունել զշնորհն՝ դնելոյ զայն ընդ հովանավորութեամբ վեհափառ կայսեր Ռուսիոյ: Նոյն կայսերական պաշտպանութեամբ յաջողեցաւ ալ 1858ին տպագրել առ Ֆիրմէն Տիտոյի զթարգմանութիւն Մատթէի Ուռհայեցույ, որ խաչակրաց ժամանակին համար մեծապէս հետաքննական մատենագիր մ'է, բազմաթիւ տեղեկութիւնք ամփոփելով Չմշկիկ (Յովհաննու) թագաւորութեան, Սելճուկեանց վրայ, և այն յաճախակի յարաբերութեանց, զոր Հայաստան ունեցած է թուրք մեծամեծ իշխանութեանց հետ, որ նոյն միջոցին սկսեր էին ձեւանալ յարեմտեանն Ասիա: Միայն Ուռհայեցույն գրոց տպագրութեան մէջ սահմանուեցաւ գիտուն գաղղիացույն ձեռնարկը:

Անկէ ետքը, կ'երեւնայ թէ մէկդի դնելով ամբողջ հաւաքում մը հրատարակելու խորհուրդն, շատ տարիներ ետեւէ եղաւ ի տպագրութիւն և ի թարգմանութիւն հատուածոց պատմչաց Հայոց՝ որ խաչակրութեանց յարաբերութիւնն ունին: Մեծ և գեղեցիկ միածալ հատոր մը, հրատարակեալ ի Փարիզ ի 1869 և առաջին հատորոյ նշանակութիւնը կրելով, կ'ամփոփէ զարգասիս այս ընդարձակ աշխատութեան ու անկէ տասը տարի յառաջ իրմէ ի լոյս տրուած Հետադատութեանց առաջին հատորը՝ ի վերայ արուեստական և պատմական

ժամանակագրութեան Հայաստանի (Փարիզ, 1859), իրաւամբ նշանաւոր տեղ մը գրաւել կուտան Հեղինակին ի շարս հայագիտաց:

Սակայն իր եռանդուն գործակիցը, Լանզլուա, օգտուելով քանի մը բարեբաստիկ պարագաներէ, կը յաջողէր ձեռք ձգել ի Նուպար փաշայէ (Եգիպտոսի փոխարքային ծառայութեան մէջ գտնուող հարուստ ու մեծ ազդեցութիւն ունեցող հայագիտէ մը) հարկաւոր նիւթական ու դրամական ձեռնտուութիւնը ի հրատարակութիւն պատմագրաց Հայոց, գաղղիական թարգմանութեամբ և հարկաւոր ծանօթութիւններով: Վստահ ի գործակցութիւն այլեւայլ հայագեաց, որ բաւականապէս հմուտք էին գաղղիականին ի թարգմանութիւնս, զորս ինք աչքէ պիտի անցընէր, և ի ձեռնտուութիւն Յիրմէն Տիտոյի, ինքն Լանզլուա աշխատութեան ծանրագոյն մասը ստանձնած էր, ինչպէս մատենագրական տեղեկութիւնք, ծանօթութիւնք, ամեն ազգի հետազօտութիւնք և թարգմանութեանց ալ մէկ մասը:

Իր նախագիծ յայտարարութեանն համեմատ, գրեթէ երեսունէն աւելի հայ պատմագրաց հաւաքումը պիտի ամփոփուէր ի հինգ սեղմ հատորս, որ տարուէ տարի տպագրութեամբ պիտի հրատարակուէին, և յորս մատենագիրք ժամանակագրական կարգով պիտի դասաւորուէին: Ամէն մէկ հեղինակի գրուածոցը ի գլուխ դրուած տեղեկութիւն մը, պիտի տայր հարկաւոր տեղեկութիւնք կենսագրականք, իւրաքանչիւր աղբերաց կարեւորութեան և յարգին, և ի ստորեւս իջիցն ծանօթութիւնք՝ ամենանհրաժեշտք ի լուսաբանութիւն հայկական պատմագրութեան մատակարարած նիւթոց:

Երկար տարիներէ ի վեր պատրաստուած էր Լանզլուա այս մեծ աշխատանքին: Նախկին աշակերտ Յիշատակարանաց և Դիւանագիտութեան վարժարանին (École des Chartes), կենաց պայմանի հանգստութեան և դիւրութեան մէջ, իբրու եռանդուն սիրող մը՝ հետամուտ եղած էր արեւելեան ուսմանց, և կենացը շատ տարիները անցուցեր էր ի հաւաքումն յիշատակագրոց (documents) պատշաճելոց առ Հայս ի դիւանս Իտալիոյ և Գաղղիոյ, 1852–53 թուականին ալ ուղեւորութիւն մը ըրեր էր ի Կիլիկիա, ուր հայք մերժեալք յԱն-

ւոյ ի Սելճուկեանց՝ ի մետասաներորդ դարու, թագաւորութիւն մը հաստատեցին, որ գրեթէ երեք հարիւր տարի տեւեց, և ուր ունեցան հայրապետական աթոռ մը, եպիսկոպոսական աթոռներ, և դեռ եւս ի լեբինս Տաւրոսի կը կազմեն պատերազմասէր ժողովրդեան կոյտ մը:

Լանզլուայի գիտական արշաւանաց արդիւնքն եղաւ գեղեցիկ հատոր մը, յորում ամփոփուած են իր ճանապարհորդութեան պատմական մասը և հնախօսական նիւթեր, և որոց մասնաւորաբար հայկական մասը հաղորդեցին գիտնոց թերթք Ասիական օրագրի, և Հնախօսական հանդիսի (Revue archéologique).

Սիրող, հետամուտ և ծանօթ դրամագիտականին, յայսմ մասին ուսման օժանդակեց ի նորոգ տպագրութիւն թղթոց Մարշանի. իր կողմանէ ալ հրատարակեց դրամագիտական երկասիրութիւններ հնոյն Եգիպտոսի, Արաբաց՝ յառաջ քան գերեւել իսլամութեան, հնոյն Հայաստանի, Կիլիկեան թագաւորութեանն Հայոց, և ասպետաց կարգի սրբոյն Յովհաննու Երուսաղէմի և Մալթայի, որոնք յաճախ վերաբերութիւն ունեցան Կիլիկիոյ Հայաստանի հետ:

Քրիստոնեայ Ասիոյ միջնադարեան հմտութեանց մեծապէս տեղեակ, դիւանաց մէջ ըրած հետազօտութիւններէն ընտիր և օգտակար երկասիրութիւն մը ի լոյս ընծայուեցաւ՝ Հաւաքումն հրովարտակաց և յիշատակագրաց Ռուբինեան թագաւորաց մակագրով. և որոյ նախընթաց եղեր էր Յիշատակագիր մը գքաղաքական վիճակէ Հայոց ի ժամանակս խաչակրաց: Այս համառօտութիւնը, որ նախ հրատարակուեր էր Պետրբուրգի Կայսերական ակադեմիային հաւաքածոյից մէջ, յետոյ նորոգ երկասիրութեամբ և ի գլուխ գրոցն վերը դրուած անունը կրելով, նորագոյն հետազօտութեանց ճամբայ բացաւ...

Այս ամէն երկասիրութիւնքը ի գլուխ հանելէն ետքը՝ 1867ին հրատարակեց Հայ պատմագրաց առաջին հատորը, որ կը բովանդակէ, բաց ի ներածութենէ մը, ի յոյն և յասորական աղբերաց հանուած այլեւայլ հատուածներ՝ նկատմամբ հնոյն Հայաստանի. ինչպէս ի Մարիբասայ, ի Բարդաժանայ և ի համանուն անվաւեր հեղինակէ և

յետոյ զթարգմանութիւն գրոցն Ագաթանգեղոսի, Փաւստոսի Բիւզանդայ՝ թարգմանելոց ի յունէ ի հայ: Թէպէտ մեծ աշխատանք ունեցած պիտի ըլլայ հրատարակիչն ի գիւտ և ի տպագրութիւն այս վերը յիշեալ հատուածոց, հարկ է և զայն ըսել որ կրկին կիրառութեամբ գործածուած են. վասն զի Մարիբաս և Բարդաժան նորէն պիտի հրատարակուէին յետոյ ի թարգմանութեան Պատմութեան Խորենացոյ՝ յորմէ հանուած են. բայց յոյն սկզբնագրոց հրատարակութիւնը հայ օրինակաց հետ ազէկ մտածութիւն մ'էր:

Ագաթանգեղայ գրոց գաղղիական թարգմանութիւնն ընծայած ատեն, Լանգլուա պատշաճ սեպեր է գեղջել Տրդատայ քարտուղարին երկասիրութեան այն ամէն մասը, որ պատմութեան չի վերաբերիր: Քննադատից կ'իյնայ որոշել թէ այս կերպով վարուելուն գովութեան թէ ոչ գործ մը ըրած ըլլալը:

Հասարակաբար այն սեպուած է ընդունելի կարծիք կամ դրութիւն, որ բնագիրք գեղջ չիկրեն՝ բայց ի գործադրութեան երբ բանասէրն մասնաւոր նպատակ մը ունի, օրինակ իմն՝ ժողովրդական ընել պատմական նիւթերը, պարտաւորած չէ աստուածաբանական ճոխաբանութիւններն ալ թարգմանելով ծանրացընել իր աշխատանքը: Նայման որ փոխադրեց յանգղիական լեզու և Արեւելեան ժողովոյն ծախքով տպագրեց ի Լոնդոն Եղիշէի Վարդանանց պատմութիւնը, Եւարիստ Բրիւգոմ՝ թարգմանիչ Արիստակեայ Լաստիվերտացոյ, իրենց եւրոպացի ընթերցողաց համար՝ բոլորովին անշահ համարուած կտորները չիքաշուեցան իրենց թարգմանութենէն դուրս ձգել: Բարեպարիշտ խորհրդածութիւններ, աղօթք՝ որովք լի է Ագաթանգեղայ ոչ այնչափ ճշմարտայօղ (légendaire) պատմութիւն, և ողբական եղերերգութիւնք առ Լաստիվերտացոյն, կատարելապէս անհանդուրժելիք պիտի ըլլային ի գաղղիականն: Եղեսիոյ առման ողբը Յիսուս որդի վիպասանականն Ներսիսի Շնորհալոյ կրնան հաճելի ըլլալ բարեպաշտօն ընթերցողին, հայու մը՝ ի շնորհս լեզուին և հայրենասիրական նիւթոյն, բայց ոչ նոյնպէս կամ հաւասար չափով եւրոպացոյն, որ ի վեր քան զամենայն օգտակարը կը փնտռէ: Ուստի ա-

նոնք, որ արեւելեան քանի մը գրուածներ կարդացած են՝ մէկ ծայրէն միւսը ճամարտակ հռետորութեամբ յօրինուած, փոխաբերութեամբք և այլաբանութեամբք ծանրաբեռնեալք, լաւ գիտեն թէ ինչպէս կարելի է անոնց երկու երեք էջերը քանի մը բառով ամփոփել: Ինձ կ'երեւնայ թէ մեղադրութեան արժանի չի կրնար սեպուիլ Լանգլուա այս նիւթին մէջ իր նախորդաց օրինակին հետեւելուն համար, և յորմէ ես ալ պիտի չխորշիմ ի լինել պատեհին:

Նոյն առաջին հատորոյն մէջ կը գտնենք Փաւստոսի Բիւզանդայ պատմագրութեան մինչեւ առ մեզ հասած չորս դպրութիւնք կամ գիրք, առաջին անգամ թարգմանուած ի լեզու գաղղիացի՝ ամենընդունակ հայու և քաջահմուտ հայագիտի մը ձեռքով, Մկրտչի Էմին, որ Մոսկուայի Հինգերորդ վարժանոցին (gymnase) ուղղիչն է:

Յետոյ Ղերուբնայ պատմութիւնն՝ նկատմամբ յարաբերութեանց Աբգարու թագաւորին Եղեսիոյ ընդ Յիսուսի Քրիստոսի, հանեալ յանտիպ ձեռագրէ մը որ ի մեծի մատենադարանին Փարիզու: Անկէ վերջը եղած նոր հրատարակութիւն մը այս հետաքննական գրութեան, ի ձեռն իմաստուն Հ. Ղեւոնդեայ Ալիշան, և ըստ ասորի աղբերաց հրատարակելոց ի Գիւրըղոնէ, այլեւայլ կերպարանափոխութիւններ բերաւ նկատմամբ հայ թարգմանութեանն...

Զենոբ Գլակ, ասորի մատենագիր, որոյ գրուածքին միայն հայերէնը հասած է առ մեզ, Յովհաննու Մամիկոնենի երկասիրութիւնն ալ անոր հետ միացուցած, որովհետեւ շարայարութիւն մը կրնայ սեպուիլ առաջնոյն, հասցընելով մինչեւ ի կէս եօթներորդ դարուն: Յետոյ քանի մը հատուածք, որ չունին մեծ նշանակութիւն, կը լրացընեն այս առաջին հատորը, որ նուիրուած է, ինչպէս կը տեսնուի, հին թարգմանչաց, որ ապրեցան յառաջ քան զՄովսէս Խորենացի:

* * *

1869ին հրատարակուեցաւ երկրորդ հատորը, որ բովանդակէ զՊատմութիւն վարուց սրբոյն Մեսրոպայ՝ երկասիրութիւն Կորեան, զՄեծին Ներսիսի հայրապետի՝ չորրորդ դարու, անանուն մէ-

կու մը ձեռքով չարազրուած, զպատմական երկասիրութիւնս Մովսիսի Սորենացոյ, Եղիշէի և Ղազարայ Փարպեցոյ՝ հանդերձ ժամանակակցական ցուցակօք, թէպէտ առանց նորագոյն քննադատութեանց, թագաւորաց, իշխանաց և կաթողիկոսաց: Ապա համառօտ քաղուածք է մթին գրոց Եղնկայ Կողբացոյ ի վերայ Մազդեզանց կամ կրօնին Գարսից, որ իր գրոցը միակ մասն է որ ուղղակի կը վերաբերի Հայաստան աշխարհի և պատմութեան: Ասոնք ամէնքը չորրորդ և հինգերորդ դարուց պատմագիրք են, և որոց վրայ կենսագրական և մատենագրական գտնուած տեղեկութիւններն հաւաքեր է հրատարակողն:

Այս երկրորդ հատորոյ տպագրութեան ատեն, անխոնջ Լանդլուա ի լոյս կ'ընծայէր նաև զթարգմանութիւն իւր՝ ճոխացուցեալ բազմաթիւ և բազմաշահ ծանօթութեամբք, Միխայէլի Ասորուոց հայրապետի ընդհանուր պատմութեան, և որոյ միայն հայ թարգմանութիւնն կը գտնուի: Գոհ եմ, որ կերպով մը օժանդակեցի այս գործոյն, չառնըլով յանձն կտրատել այնպիսի շահագրգիռ երկասիրութիւն մը, և միայն այն հատուածները ու թարգմանել — թէպէտ և բազմաթիւք, — որ խաչակրաց ժամանակին կը վերաբերէին: Ասով պատճառ եղայ ի թարգմանութիւն և ի հրատարակութիւն ամբողջ գրուածին:

Բաւական է Միխայէլի գրոց քանի մը էջը կարդալ, որոյ բնագիր գեռ անտիպ է², գաղափար մը առնլոյ համար թէ որչա՛փ և որպիսի՛ աշխատանք կը պահանջէ թարգմանութիւնն: Բաց ի ընթացիկ ոճով գրուած պատմութենէն, լի է յատուկ անուամբք անձանց և աշխարհաց, որ ասորական է ի հայ փոխադրութեանց պատճառաւ նշանաւոր այլակերպութիւններ կրած են: Թուականաց նկատմամբ ալ, ասորի և յունական այլեւայլ թուականաց հետ բաղդատելով, վերածելու է ի հայկականն և ի քրիստոսական: Այս աշխատութիւնը յաջողակ կերպով ի գլուխ տարած է Լանդլուա, թէպէտ և առանց մտնելու ի քննադատական վէճս և շատանալով նշանակել գտարբերութիւն ամացն, որ տեսնուին ի հայ թուարերութեան: Բայց կարծես

² Հիմայ հրատարակուած յերուսաղէմ. յամի 1871:

թէ աշխատանաց ծանրութեան չկրցաւ դիմանալ: Ծնեալ ի 20 մայիսի ի 1829, մեռաւ ի չորեքտասան մայիսի 1869, երբ արդէն լրմնացած էր իր հաւաքման երկրորդ հատորը, Միխայէլի թարգմանութեան տպագրութիւնն լրացած ի Վենետիկ, թէպէտ առանց կարենալու տեսնալ անոր ամբողջին հրատարակութիւնը: Սաստիկ դժուարաշնչութիւն մը, հետեւանք բազմաշխատ ուղեւորութեանն ի Կիլիկիա, և անխոնջ աշխատասիրութիւն, հազիւ քառասուն տարուան հասակին՝ վախճան տուին անոր կարճատեւ, բայց այնչափ օգտակար կերպով գործածուած կեանքին:

Նիւթական պարագայք խափան եղեն ինձ ի 1869 գիտնալու, թէ ի՛նչ և որպիսի՛ պատմական երկք պատրաստուած կամ ի պատրաստութեան են, ո՛յք իրեն գործակիցք, որոց վրայ վստահացած էր ի շարունակութիւն իւր մեծ ձեռնարկութեան: Սակայն և այնպէս, հազիւ թէ աչքը գոցած էր, գրեցի առ Տիտոյ տպագրապետ չթողուլ զայն. ինչուան համարձակեցայ իր մտադրութիւնն հրաւիրել անձի մը վրայ, զոր ամենայարմար կը դատէի ի շարունակել զգործ Լանդլուայի: Այս անձն էր Եւարիստ Բրիւզում, արդէն պատուով ծանօթացած Զենոբայ Գլակ և Արիստակեայ պատմութեանց թարգմանութեամբք, և ի ռուս լեզուէ ի գաղղիականն դարձուցած և Ասիական օրագրին մէջ հրատարակուած Քերովբէի Պատկանեանի օգտակար աշխատասիրութեան, որ էր համառօտութիւն դասակարգութեան Սասանեան թագաւորաց: Գործունեայ, աշխատասէր և խղճամիտ անձ մը, ամենայարմար՝ լուրջ վաստակօք ծանօթացընելու հայ պատմագիրքը. և թէպէտ իր պարապմունք թոյլ չտային բոլորովին ի մշակութիւն գիտութեանց անձնատուր ըլլալու, Բրիւզում յօժարամիտ կը ստանձնէր զայն ձեռնարկ, և իմացայ ալ թէ ի՛նչպէս նուպար փաշայի ալ ընդունելի եղան թէ՛ անձը և թէ՛ առաջարկած պայմանները, որովհետեւ դրամական նկատմամբ Լանդլուայի դիւրութիւնը չունէր: Գործը յերկարելով, 1870 թուականին՝ որ այնչափ աղիտաբեր եղաւ Գաղղիոյ, մեռաւ Բրիւզում»:

* * *

«Մեր կարելի էր գտնել անձ մը՝ բաւական ի բառնալ զայս ծանրութիւն: Եւրոպացի հայազէտք սակաւաթիւք են, և դարը յորում կ'ապրիմք, մատենադրական այսպիսի ձեռնարկութեանց օժանդակելէ հետի է, մանաւանդ այնպիսեաց, որ նշանաւոր դրամագլխոյ մը կը կարօտանան:

Գործերը երբ այս յուսաբեկ և վհատեցուցիչ հանգամանաց մէջ էին, միտքս դրի կենացս վերջի օրերը նուիրել ի շարունակութիւն Լանգլուայի գեղեցիկ մտածութեանը: Արդէն 1868ին Ակադեմիոյ հաւանութիւնն առած էի՝ հայ պատմագրաց մատենադարանին մէջ կրկին տպագրել զթարգմանեալս յինէն զՊատմութիւնս Ստեփանոսի Սիւնեաց և Մաղաքիայի, այս վերջինս կրկին աչքէ անցընելով և ուղղելով ըստ հրատարակութեանց Պատկանեանի: Յետոյ հրատարակել էի նաեւ զթարգմանութիւն Կիրակոս և Ուխտանէս պատմչաց, և որ կրնային տեղաւորիլ նոյն հաւաքման մէջ:

Չեմ քաշուիր խոստովանելէն, թէ ինչպէս մասնաւոր սէր ունիմ հայ վարդապետաց պատմական երկասիրութեանց. իրենց իրական արժէքը՝ ըստ մեծի մասին ականատես վկայք, ազգերնուն ընդարձակ վերաբերութիւնք Ասիոյ իշխողաց հետ, Սասանեանց, Սելճուկեանց և անոնցմէ ետքը եկողներուն՝ Մողոլաց, Խաչակրաց, Բիւզանդիոնի կայսերաց և նորագոյն ժամանակաց մէջ՝ Թուրքաց և Պարսից, ժամանակագրական ճշդութիւնք՝ ի բաց առեալ անհրաժեշտ և անխուսափելի վրիպակք գրչաց և ընդօրինակողաց, այս ամէնը՝ արժանաւոր ըրած են զիրենք զիտնոց մտադրութեանը:

Այսպիսի դիտաւորութեամբ, թերեւս առանց յոյժ մտադիր ըլլալու պարագայից և հանգամանաց, և առանց մեծ կարեւորութիւն տալու ժամանակագրական դասաւորութեան, պատրաստեցի զթարգմանութիւնս Թովմայի Արծրունւոյ, ժամանակակցական կանոնաց կամ տախտակաց Սամուէլի Անեցւոյ, զորս արդէն գլխաւորած և Ակադեմիոյ ներկայացուցած էի յամի 1871, Առաքել պատմըչի, Յովհաննու Մարեցւոյ, Զաքարիայ Սարկաւազի պատմական յիշատակարանաց և Կոնդակաց Յովհաննավանից յութեւտասներորդ դարու,

զորս թարգմանելով ներկայացուցի ի 1872 թուականի, Եսայիայ Հասան Զալախեանց, Դաւթի և Աբրահամու Կրետացւոյ՝ յութեւտասներորդ դարու, և հուսկ յետոյ՝ Աբրահամու Անթապեցւոյ»:

* * *

Շարունակենք Բրոսէի երկասիրութեանց մատենագիտական ցուցակը.

48. «Պատկեր Հայաստանի պատմական գրականութեան», ընթերցեալ ի 25 մայիսի 1876: — (Revue de la littérature historique de l'Arménie):

49. «[Փարիզու] արքունի մատենադարանին 114 թուանշանը կրող հայ գրչագրէ մը քաղուած, նկատմամբ վրական կաղանդացուցի. թարգմանութիւն Բրոսէի». (Extrait d'un manuscrit arménien, N. 114 de la Bibliothèque royale, relatif au calendrier géorgien, traduit par M. Brosset):

50. «Համառօտութիւն պատմութեան արշաւանացն Մողոլաց ի հիւսիսային Ասիա» յերեքտասներորդ դարու: Լըբոյ, Պատմութիւն արեւելեան կայսրութեան, հատ. Ժէ (1834): — (Precis de l'histoire l'invasion des Mongols dans l'Asie occidentale, au XIII s. Lebeau, Histoire de Bas Empire, Tome XVII, 1834):

51. «Պատմութիւն Բագրատունեացն Վրաց, ըստ հայ և յոյն հեղինակաց, մինչեւ ի սկզբն մետասան դարուն (ծննդաբանական տախտակներով)», ընթերցեալ յ'9 մայիսի 1843:

Բովանդակութիւն. Վրացի Բագրատունեաց սկզբնաւորութեանէն ց'ամն 786, յետ Քր.: — Երկրորդ իշխանութիւն հարստութեան Բագրատունեաց ի Վիրս (786): — Պատմութիւն Բագրատունեացն Վրաց ըստ հայկական աղբերաց: — Հայ հեղինակներէ քաղուած տեղեկութիւնք Տայոց և Ափխազաց Բագրատունեաց վրայ: — (Histoire des Bagratides Géorgiens, d'après les auteurs arméniens et grecs, jusqu'au commencement de XI s.).

52. «Պատմութիւն Վրաց, ի հին ժամանակաց մինչեւ յիննետասներորդ դար», թարգմանութիւն ի վրաց լեզուէ ի Բրոսէի: Առաջին մասն, Հին պատմութիւն, ցամն 1469 (յետ. Քր.): Թարգմանութիւն և ծանօթութիւնք: Պետրբուրգ, 694 էջ: — Յաւելուածք և լուսարանութիւնք ի Պատմութիւնն Վրաց ի հին ժամանակաց ցամն տեառն 1469, ի Բրոսէի: — Պետրբուրգ, 1851, 494 էջք.

Բովանդակութիւն. «Ժամանակագրութիւն հայկական հայ լեզուով գրուած համառօտ տարեգրութիւն մը Վրաց, թարգմանութեամբ Բրոսէի (1-61): Պատմութիւն կրօնական բաժանման ընդ Վիրս և ընդ Հայս, անդստին ի վերջաւորութենէ վեցերորդ դարու (107-125): — Պատմականք ի հեղինակաց Հայոց ի վերայ թագաւորութեան Գէորգի առաջնոյ. (209-218): — Տեղեկութիւնք ի վերայ թագաւորութեանց Գէորգի Լաշայ և Ռուսուղանայ: Քաղուածք ի Պատմութեան գրոցն Վարդանայ (298-309): — Արշաւանք Զէլալ-էդ-գինի ի Վիրս (309-317): — Քաղուածք ի գրոցն Կիրակոսի, հայ հեղինակի ԺԳ դարու, գլխաւորապէս նկատմամբ Թամարայ և իր յաջորդաց (412-437): — Պատմութիւն Մաղաքիայ արեղայի (438-467): — Հատուածք ի Պատմութենէ Աղուանից Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ». (468-494): — (Histoire de Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'au XIX s., traduite du géorgien par M. Brosset. I. partie. Histoire ancienne jusqu'en 1469 de J.Ch. (traduction et annotations). Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J. Ch. Par M.Brosset, S. P^b. 1851).

Մասն Երկրորդ. «Նոր Պատմութիւն Վրաց ի 1469 ամէ ց'1800 ամ տեառն», հրատարակեալ ի վրաց լեզու ի Չուբինովէ, թարգմանեալ ի Բրոսէի, ծանօթութեամբ և յաւելուածովք: — (Պետրբուրգ, 1856, էջք 660): — Հատուածք ի պատմութենէ Առաքելի Դաւրիժեցւոյ, վերաբերեալք թագաւորութեան Սուրմոնի Ա և Գէորգիի Ժ. (421-445): — (II. partie. Histoire de la Géorgie modern; depuis 1469, jusqu'en 1800 de J.Ch., publiée en géorgien par M.Tchoubinoff; traduite

du géorgien par M. Brosset. Traduction, annotations et additions. S. P^b. 1856).

53. «Հայոց հասարակաց իրաւագիտութեան վրայ մանրամասնութիւնք», քաղեալք ի վրական Օրինագրոց Վասթանգայ թագաւորի. թարգմանեալք ի բնագրէն ի ձեռն Բրոսէի: (Ի Նոր Ասիական օրագրի, 1832): — (Détails sur le droit public arménien, extraits du Code géorgien du roi Wakhtang et traduits du géorgien par M. Brosset).

54. «Տեղեկութիւնք հայ գրչագրի մը վրայ՝ Մխիթարայ Գոչի՝ Յաղագս իրաւանց դատաստանաց», ընթերցեալ յ'17 օգոստ. 1849: — (Rapport sur un manuscrit arménien: Mkhitar Goch, Livre de judiciaires).

55. «Ժամանակագրական ցուցակ իշխանաց և մետրոպոլտացն Սիւնեաց, մինչ ի վերջ երեքտասներորդ դարու»: 1861 օգոստոսի 23ին նիստին ներկայացուած յիշատակագրէ մը քաղեալ: Ընթերցեալ ի 22 նոյեմբ. 1861: — (Liste chronologique des princes et métropolités de Siounie, jusqu' à la fin du XIII s. Extrait d'un mémoire présenté à la séance du 23 août 1861).

56. «Հայաստանի հին պատմութեան վրայ, ըստ սրբագիր և բեւեռատիպ արձանագրութեանց»: Ընթերցեալ ի 13 ապրիլի 1871: — (Sur l'histoire ancienne de l'Arménie, d'après les textes hieroglyphiques et cunéiformes).

57. «Կոստանդնուպոլսոյ Աւետիք պատրիարքին Հայոց քաղաքագիտական պատմութիւնը»: Ընթերցեալ յ'13 ապրիլի 1858:

ա. Ենթադրեալ հայ երկաթի դիմակը կամ ինքնագիր կենսագրութիւն Աւետիք պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ, վաւերական պաշտօնական զրուցեամբք: Առաջին յօդուած. ներածութիւն մը ընդհանուր տեսութեամբ երկաթի դիմակին խնդրոյն վրայ»: Ընթերցեալ ի 21 օգոստ. 1873:

բ. Ենթադրեալ հայ երկաթի դիմակը կամ ինքնակենսագրութիւն Աւետիք վարդապետի Թոխաթեցւոյ, ընկեցեալ ի պատրիարքա-

կան աթոռոյ Կոստանդնուպոլսի, և Երուսաղէմի առաջնորդ դրուած թարգմանեալ ի հայէ ի Բրոսէէ: — Երկրորդ յօդուած. Թարգմանութիւն Աւետիք պատրիարքի Յիշատակագրին, յօրինելոյ ի նմանէ ի 1710 հանդերձ վաւերականօք: Ընթերցեալ ի 21 օգոստ. 1873: — (Histoire diplomatique du patriarche arménien de Constantinople Avetik).

58. «Ժամանակագրութիւն Տրապիզոնի, շարագրեալ ի յոյն լեզու ի Միքայէլէ Պանարէտ», և առաջին անգամ հրատարակուած Վենետիկոյ ձեռագրի մը վրայէն, ի Տաֆելէ, իբրու շարայարութիւն մանր գրուածոց Եւստատիոսի, ի 1829 և թարգմանեալ ի կրսերոյն Բրոսէէ ի գաղղիականն: (Լըբոյ, Պատմութիւն արեւելեան կայսրութեան, ի հատ. XX, 482–509): — (Chronique de Trébisonde, composée en grec par Michel Panarète, publiée pour la première fois d'après un manuscrit de Venise, par M. Tafel, à la suite des opuscules d'Eustathe en 1829, et traduit en français par M. Brosset, jeune).

59. «Հատուածք յարեւելեան մատենագրաց՝ նկատմամբ առմանն Կոստանդնուպոլսոյ»: Եղբերեղական քերթուած յառումնն Պոլսոյ յԱբրահամէ, որ ի ԺՆ դարու. ի հայկականէն թարգմանեալ ի ձեռն Բրոսէի: — (Fragments d'auteurs orientaux relatifs à la prise de Constantinople. Mélodie élégiaque sur la prise de Stamboul, par Abraham, XV s. traduit de l'arménien par M. Brosset).

60. «Ցուցակ Մատենադարանին էջմիածնի, զոր յերկրեց Կորգանով, և թարգմանեց Բրոսէ՝ արտաքոյ կարգի անգամ Ակադեմիոյ: Պետրբուրգ, 1840, էջք 121 (քննադիրն ուսու և ի հանդիպոյ գաղղիարէն թարգմանութիւնն): — (Catalogie de la Bibliothèque d'Edchmiadzin, composé par M. Korganof et publié par M. Brosset, académicien extraordinaire. S. P^b. 1840. Texte russe et français en regard).

61. Լըբոյ, Պատմութիւն արեւելեան կայսրութեան, նոր տպագրութիւն, ամբողջապէս կրկին աչքէ անցած, ուղղութեամբք և յաւե-

լուածքովք ըստ արեւելեան պատմըչաց ի Սէն–Մարտէնէ՝ Արձանագրութեանց և գեղեցիկ դպրութեանց ակադեմիոյ անգամ:

Հատորք Ա–ԺԳ 1824–1832 հրատարակեալ են ի Սէն–Մարտէնէ և ԺԴ–ԻԱ՝ շարայարեալք ի Բրոսէէ կրտսերոյ³:

³ Դիւլորիէ յիւրում Տեղեկագրին. En parcourant la très longue liste des productions que M. Brosset a signées de son nom, il est impossible de ne pas éprouver un sentiment d'étonnement et presque d'admiration pour une aussi féconde activité, et en même temps de regrets pour les défauts qui sont la contre – partie de cette éminente qualité, c'est – à – dire l'absence du sens critique, et de cette perfection relative qui n'est obtenue que par une élaboration patiente et réfléchie. Այսպէս կը գրէր ի 1867, և իր անվիճելի հմտութեամբ հայագիտական ուսմանց մէջ չէր կրնար հանդուրժել ուրիշ եւրոպացւոց ոմանց դիւրութիւնը և արագութիւնը ի գիր և ի վճիռ առանց նախընթաց լուրջ ուսումնասիրութեան:

Н.Я. МАРР

К СТОЛЕТИЮ ДНЯ РОЖДЕНИЯ М.И. БРОССЕ

24 января исполнилось сто лет со дня рождения известного грузиноведа и армениста М.И. Броссе, который внес свою лепту и в жизнь нашего Общества; Броссе был деятельным его членом. С 10 марта 1859 года он председательствовал в Восточном Отделении и на должность эту он был переизбран до 1867 года.

Желая посвятить памяти Броссе несколько слов, я ограничусь лишь посильным выяснением его направления, и общей характеристикой его научных заслуг. Биографические и библиографические данные касательно Броссе доступны теперь каждому в превосходно составленном его сыном *Bibliographie Analytique* St. P. 1887.⁴

Востоковед Броссе был специалистом историком в своей области. Не говоря о личных его вкусах, к занятиям историей направляли его еще на студенческой скамье. Учитель его Saint-Martin, как вообще французская школа арменистов, разрабатывал преимущественно исторические темы. Броссе усложнил свою подготовку знанием грузинского языка прежде всего в целях добычи для той же исторической науки.

⁴ Востоковед Броссе заслуживает и на русском языке биографической статьи с более реально обставленной, подробной оценкой его научной деятельности. Следующие строки представляют извлечение из подготавливаемой мной работы с подобной задачей.

Историческо-археологические интересы господствовали и в Петербурге в кругу востоковедов Академии Наук, когда сюда приехал Броссе в качестве ее члена. Исторические изыскания, более тесно связанные с общественными вопросами, естественно всегда были у нас более понятны и популярны.

Когда Броссе поселился в России, то дела о грузинах и армянах, новых граждан России, составляли не совсем еще пережитую злобу дня; занятия историей Грузии и Армении являлись как бы выполнением программы общественного служения отечеству. Никогда грузиноведение и арменистика не пользовались таким вниманием в России, как в этот момент, но это был по существу интерес не к предмету, а интерес данного исторического настроения и потому — то преходящий. Но Броссе нашел в переживаемом тогда Россией настроении прекрасное средство для осуществления своих чисто научных стремлений, он встретил предупредительный прием и поощрение для своей историко-археологической программы, намеченной еще на родине.

В России Броссе нашел нечто еще более знаменательное для направления своих научных работ, именно среду, благоговейно относившуюся к национальному грузинскому представлению о прошлом Грузии. Еще не выезжая из Франции, он имел случай сблизиться с выдающимся хранителем грузинских научных преданий, царевичем Теймуразом. По приезде же в Петербург он застал целую колонию родовитых грузин, где память о грузинском царстве была совершенно свежа, традиции грузинского миропонимания были сильны. Это миропонимание, основанное на работах грузинских ученых XVII—XVIII веков, частью на живых преданиях, представляло готовое историческое построение о Грузии. Оно выступало перед Броссе в беседах с грузинами, оно рисовалось в грузинских летописях, хрониках, исторических и географических сочинениях, и оно окончательно определило направление и характер деятельности Броссе, как грузиноведа.

Բրոսե отвернулся от лингвистических и литературных тем и, сосредоточившись на истории, явился в роли истолкователя исторического самопонимания грузин в европейской науке.

Броссе однако не останавливался на изложении и филологическом толковании грузинских исторических текстов. Он обращался к самым источникам местным, откуда черпали или должны были черпать свои данные грузинские историки. Он изучал в глубь и ширь грузинскую да и армянскую нумизматику, сфрагистику и эпиграфику. Громадное большинство этих документальных памятников он и обнаружил впервые. Он первый обратил внимание как на дипломатические акты сношений Грузии с иностранными государствами, так и на документы, рисующие внутренний и государственный строй Грузии. Он и показал высокую ценность подобных материалов в целом ряде специальных работ и изданий. Таким образом, Броссе не принимал без критики данных разрабатываемых источников, издаваемых и переводимых им, но критика его касалась лишь деталей и частных: он проверял и подчищал подробности, чтобы сделать более устойчивым целое. На критику целого Броссе не отваживался. Для такой критики по существу тогда и не было данных. Прежде всего в ориенталистической науке тогда в отношении Грузии чувствовали лишь пробел по истории Грузии, был спрос только на новые какие-либо исторические сведения грузинских источников. На Броссе, естественно, падала обязанность заполнить этот пробел. Открывшаяся глазам Броссе историческая картина Грузии в трудах грузинских ученых и писателей XVII—XVIII веков с избытком удовлетворяла запросам тогдашнего востоковедения. Затем, чтобы плодотворно критиковать по существу историческую теорию грузинских ученых нужно было иметь свое собственное построение, хотя бы не вполне сформированное, хотя бы лишь обрисовавшееся в основных чертах. Но такому построению неоткуда было взяться, не на что было опереться: не было еще никаких специальных работ или монографий о

Грузии. В свою очередь, подготовка Броссе, как сына своего века, не была настолько глубока, чтобы он имел право на установление самостоятельной теории в области, куда он из европейцев вступал первый в специальном звании ученого исследователя. К такому начинанию его не предрасполагали и его, несомненно недюжинные, способности, по характеру более пассивные или репродуктивные, чем активные и творческие. Вообще склад ума Броссе был не синтетического порядка: занимаясь с увлечением наблюдателя-энтузиаста отдельными фактами и явлениями, прослеживая до последней возможности их подробности, он избегал обобщений.

Таким образом, все толкало Броссе на то, чтобы в главу угла своего научного направления он положил теорию грузинских ученых XVII—XVIII веков; — и он это и сделал. Грузиноведение, благодаря такому направлению его основателя в Европе, получало то же положение, которое давно упрочивалось за арменоведением трудами армянских ученых мхитаристов и европейских арменистов. Броссе был и сам в числе тех арменистов. Будучи весьма деятельным и своеобразным работником и в этой области, он отличался от других той широтой взглядов, которая естественно выработалась у него вследствие непосредственного изучения одновременно и грузинских, и армянских источников.

И тем не менее дело, кипевшее под рукой этого единственного до сего дня европейского грузиноведа в настоящем смысле этого слова и бесспорно выдающегося армениста, с его смертью заглохло. Броссе в Европе не создал школы, не имел последователей. Правда, арменоведение продолжает, хотя и медленно, делать научные успехи, но основания этих успехов были заложены вне сферы деятельности Броссе. Дело в том, что армянский язык по открытию генетической его связи с индоевропейской лингвистической семьей сделался предметом научной разработки и получил права гражданства, где de jure, где de facto, в университетских курсах, особенно немецких; почти одновременно венецианские издания

армянских переводов греческих подлинников, нередко с переводами на латинский или вообще какой-либо европейский язык, создали всевозрастающий интерес к армянской литературе среди богословов и историков, особенно историков церкви, и армянская литература завербовала себе специальных исследователей в университетских кругах, особенно в Германии и Англии. И вот возникшие в связи с этим работы, пробив брешь в воспринятом от армян традиционном представлении об армянском прошлом, положили начало плодотворной независимой критике, и подготавливают почву для разработки культурной и исторической жизни армян на более прочных основаниях современной филологии.

В отношении оживления научного интереса к Грузии подобных привходящих обстоятельств не было. В работах Броссе не было элементов, способных заинтриговать европейских ученых. Построения этих работ, в корне намеченные грузинами в XVII—XVIII веках и почти целиком выведенные из местных же материалов, редко вторгались в чьи-либо научные интересы и потому мало привлекали к себе внимания. Проникавший их общий национальный грузинский дух не трогал европейского сердца. Для энтузиазма, которым был охвачен сам Броссе, как пионер, не было уже места, так как после его трудов, казалось, в Грузии не осталось ничего неведомого. В этом смысле характерна фраза, приписываемая академику Бетлингу, который про Броссе будто бы говорил, что «он высыпал весь мешок грузинской литературы, не оставив в нем ничего».

Таким образом в Европе дело Броссе замерло. Оно, несомненно, ослабело и в ученых учреждениях России. Открытое грузиноведом-арменистом Броссе широкое его течение было вогнано в узкое русло. Впрочем в Грузии сказалась более или менее плодотворной научная деятельность Броссе. Еще во время своего путешествия в Грузию и Армению в 47—48 годах Броссе напечатал в кавказском календаре статью на русском языке: «О необходимости и

способах изучать памятники старины Грузии», в которую включены и интересы чисто армянской археологии. Этот энергичный зов вместе с всегдашним сочувствием Броссе к местным работникам содействовал появлению на свет ряда работ лиц из различных слоев кавказского общества, но в систематической разработке местных исторических материалов Грузии, в корне основанной на научных воззрениях грузин XVII—XVIII веков, Броссе нашел преемников исключительно в лице представителей новогрузинской исторической школы. Не говоря о других, Бакрадзе, Жордания и Такайшвили в трудах Броссе черпали вдохновение, во всяком случае под влиянием его толкований вырабатывали они те или другие взгляды. В этом отношении дело Броссе и по сей час еще живо.

Труды Броссе однако не могут быть обесценены тем, что своевременно не нашлось в Европе сил для продолжения его дела, для поддержания, действительно, кипучей его деятельности и для внесения в изучение взлелеянного им предмета новых начал и приемов, соответствующих современному состоянию филологических наук. Заслуги его все же весьма значительны по арменистике, громадны по грузиноведению.

По арменистике он отчасти следовал обычным приемам европейских арменистов, толкуя и переводя армянские памятники в целях предоставления их новых данных для использования в работах, далеких от прямых научных задач арменоведения. Но и здесь Броссе чаще шел своим независимым путем. Если он извлекал из армянских источников какие-либо сведения для сторонних целей, то более всего для истории Грузии, которая однако находится в особо тесных отношениях с Арменией. Затем, для изучения и толкования он выбирал часто авторов, которые имеют исключительно или преимущественно местное значение, как напр. Ухтанес, История Сюнии Орбеляна и т.п. Наконец Броссе дал материальные основания для изучения армянской христианской археологии, им введено в европейскую науку изучение армянских надписей, с него

началась каталогизация армянских рукописей, а это основа всякой серьезной работы над литературой.

По грузиноведению заслуги Броссе бесспорно еще более велики. Он положил в Европе начало учебным пособиям для изучения грузинского языка: грамматикам, хрестоматиям, словарям. Он сделал доступным европейцам в переводах или пересказах большинство памятников грузинской светской литературы, как древней, так средневековой. Он дал первый систематический список вообще всех известных в его время произведений и духовной литературы. Больше всего сделано им однако для грузинской истории. Броссе не только наметил впервые, но в значительной степени разработал почти весь цикл дисциплин грузинской исторической науки.

Броссе для нас еще особенно ценен как европейский ученый, впервые проложивший путь к признанию единства задач армянской и грузинской филологии. Эта черта ярко выступает во всех основных трудах Броссе. В авторе этих трудов мы видим ученого, работающего с заметным настроением к теории армяно-грузинской филологии. Настроение это у него не слагалось в особое учение, оно не выходило за пределы чисто исторических интересов, но плодотворность и важность его невольно сообщается специалисту при чтении произведений Броссе.

В общем можно сказать, что Броссе сделал все, что было в его личных силах и в научных силах его времени, для процветания разрабатывавшихся им областей востоковедения, и память его не может не быть дорогой всякому, имеющему основание сочувствовать правильной научной постановке грузиноведения и арменистики.

ԲՈՎԱՆԴԱՎՈՒԹՅՈՒՆ

Պ. Սուրիշյան, Հայագիտության պատմության կարևոր հանգրվան..... 3
 Սեն-Մարտեն, Նամակ Ալեքսանդր Հունբոլդտին..... 11
 Գ. Ա. Շրումպֆ, Գ. Գարեգին Չարրիանալեան, Մարի-Ֆելիսիտե Բրոսե 19
 Ն.Կ. Մարր, К столетию дня рождения М.И.Броссе 48

СОДЕРЖАНИЕ

П. М. Мурадян, Важный этап в истории арменистики 3
 Сен-Мартен, Письмо Ал. Гумбольдту..... 11
 Г. А. Шрумппф, о. Г. Зарбаналян, Мари-Фелиситэ Броссе 19
 Н. Я. Марр, К столетию рождения М. И. Броссе 48